Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајҹан мәктәби“
журналына әлавә

1985 4

Scanned with MOBILE SCANNER

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

1954-ҹү илдән чыхыр.

ОКТЈАБР — ДЕКАБР
1985
№ 4 (124)

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајҹан мәктәби» журналына əлавə

БУ НӨМРӘДӘ:

Мәктәб ислаһаты јолларында 3

Методика вә иш тәҹрүбәси

Ф. Һәсәнов — Бәдии әсәрләрин лингвистик тәһлилиндә тарихи мә'луматлардан истифадәјә даир 6
А. Иманов — IV синифдә «Садә ҹүмләнин тәһлили» мөвзусунда дәрс нүмунәси 8
В. Аллаһвердијев — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин естетик бахышларынын формалашдырылмасы тәҹрүбәсиндән 11
Г. Мухтаров — Әдәбијјат тәдрисинин психоложи мәсәләләри һаггында 13
Х. Ибраһимов — Ҹорәјә һөрмәт һиссини неҹә ашылајырам . . 17
С. Һәкимова — «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын тәдриси тәҹрүбәсиндән 20

Синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар иш

Ј. Газыјев — Китаб мүзакирәсинин тәшкили вә кечирилмәсинә даир 22

М. Ф. Ахундов—175

А. Мәммәдов — «Алданмыш кәвакиб» повестинин поетикасы . 23
Ә. Мәммәдов — Мирзә Фәтәли Ахундовун шәхси фонду . . 28

Нәзәри тәдгигләр

З. Будагова — Мүасир Азәрбајҹан дилиндә грамматик категоријаларын тәдгигиндә мә'на вә форма мәсәләләри 33
В. Адилов — Елми үслуб һаггында 37
К. Гулијев — «Сосиалист реализми» термини неҹә јаранмышдыр? . 41

Рәсми шө'бә

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијиндә 44

Рә'јләр, мүлаһизәләр

Һ. Һәсәнов — Мәктәб ислаһаты вә Азәрбајҹан дили дәрсликләри . 48
З. Әлијева — Әдәбијјат програмы («Лајиһә») һаггында бә'зи мүлаһизәләр 56
Б. Әһмәдов — Тәктәркибли мүәјјән шәхсли ҹүмлә һаггында . 63

Тәнгид вә библиографија

Һ. Гафаров — IX синиф үчүн «Азәрбајҹан дили» дәрслији . . 65

Бу китаблары охујун

Тәдгигатчылар үчүн гијмәтли вәсаит 68

Хәбәрләр, мә'луматлар

Шушада Вагиф поезија күнләри 69

* * *

1985-ҹи илдә «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсиндә дәрҹ олунмуш материаллар 71

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 4, 1985-ҹи ил.

Scanned with MOBILE SCANNER

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЭДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства просвещения
Азербайджанской ССР, № 4, (124), 1985.

В НОМЕРЕ:

На путях школьной реформы 3

Методика и опыт работы

Ф. Гасанов — Об использовании исторических сведений в лингвистическом анализе художественных произведений . . 6
А. Иманов — Примерный урок на тему «Анализ простого предложения» в IV классе 8
В. Аллахвердиев — Из опыта формирования эстетических взглядов учащихся на уроках литературы 11
Г. Мухтаров — О психологических вопросах в преподавании литературы 13
Х. Ибрагимов — Как я прививаю чувство уважения к хлебу . 17
С. Хакимова — Из опыта преподавания эпоса «Китаби Деде-Коркуд» 20

Внеклассная и внешкольная работа

Ю. Казиев — Об организации и проведении обсуждения книг 22

М. Ф. Ахундов — 175

А. Мамедов — Поэтика повести «Алданмыш кевакиб» . . 23
А. Мамедов — Личный фонд Мирза Фатали Ахундова . 28

Теоретические заметки

З. Будагова — Вопросы и формы в исследовании грамматических категорий в современном азербайджанском языке . . 33
В. Адилов — О научном стиле 37
К. Кулиев — Как образовался термин «Социалистический реализм» 41

Официальный отдел

В Министерстве просвещения Азербайджанской ССР . 44

Рецензии, суждения

Г. Гасанов — Школьная реформа и учебники азербайджанского языка 48
З. Алиева — Несколько суждений о программе («Проект») литературы 56
Б. Ахмедов — Об одном предложении с личным определением 63

Критика и библиография

Г. Каферов — Учебник «Азербайджан дили» для IX класса . 65

Прочтите эти книги

Ценное произведение для исследователей . . . 68

Информации, сообщения

Дни поэзии Вагифа в Шуше 69

• • •

Материалы опубликованы в сборнике «Азербайджан дили и адебият тедриси» 1985 года 71

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58
Телефоны: 93-13-45, 32-37-33

Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана.

МӘКТӘБ ИСЛАҺАТЫ ЈОЛЛАРЫНДА

Икинчи илдир ки, халг маарифи мәктәб ислаһатынын тәләбләрини һәјата кечирмәк саһәсиндә мүвәффәгијјәтлә фәалијјәт көстәрир. Бу мүһүм партија вә дөвләт тәдбири бүтүн ичтимаијјәтин диггәт мәркәзиндәдир.

Сов.ИКП МК-нын «Горки вилајәтиндә үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын һәјата кечирилмәси ишинә партија рәһбәрлији һаггында» гәрары ислаһатын һәјата кечирилмәси саһәсиндәки нөвбәти вәзифәләри мүәјјән едир, халг маарифи органларынын, әлагәдар тәшкилат вә мүәссисәләрин фәалијјәтинә истигамәт верир. Һәмин гәрар бундан сонра көрүләчәк ишләрин үслубу вә сүр'әтини мүәјјәнләшдирир, јол верилән нөгсанлары, гаршыја чыхан чәтинликләри арадан галдырмағын јолларыны көстәрир. Гәрардакы көстәришләрдән хүсуси олараг гејд олунур ки, мәктәб ислаһатынын һәјата кечирилмәси саһәсиндәки ишләрин јекунлары һәр ил һәм рәһбәр тәшкилатларда, һәм дә бирбаша мәктәбләрдә дәриндән тәһлил олунмалы вә һәмин иши күчләндирмәк үчүн әлавә тәдбирләр көрүлмәлидир. Шүбһәсиз ки, бу иш үслубундан һәр бир мүәллим вә тәрбијәчи дә лазыми нәтичәләр чыхармалыдыр. Онлар өз фәалијјәтләриндә вә кими дөнүш јаратдыгларыны, чавабдеһ олдугларыны даима вә дәриндән дәрк етмәлидирләр.

Мә'лумдур ки, мәктәб ислаһатынын башлыча идејаларындан бири кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси ишинин кејфијјәтини әсаслы сурәтдә јахшылашдырмагдан ибарәтдир. Буна наил олмаг исә, илк нөвбәдә, мүәллимдән — тә'лим-тәрбијә ишинин әсас апарычысындан асылыдыр. Мүәллимин ләјагәти, һазырлыг сәвијјәси вә мәс'улијјәти онун өз вәзифәсинин өһдәсиндән кәлә билмәсиндә башлыча шәртдир. Мәктәбләримиздә бу кејфијјәтләринә көрә јүксәк сәвијјәдә дуран мүәллимләримиз, о чүмләдән Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри аз дејил. Беләләринә Нефтчала 1 нөмрәли мәктәбин мүәллими, филолокија елмләри намизәди Имамверди Әбилову; Шәки рајонундакы Охуд кәнд мәктәбинин мүәллими, педагожи елмләр намизәди Нурпаша Һүммәтову; Бакыдакы 126 нөмрәли мәктәбин мүәллими Сајад Рүстәмованы, 18 нөмрәли мәктәбин мүәллими Нәчибә Мәммәдованы, 8 нөмрәли интернат-мәктәбин мүәллими Рамазан Оручову; Лерик рајонундакы интернат-мәктәбин мүәллими Мәһәррәм Казымову, Акзолу кәнд мәктәбинин мүәллими Бајрамәли Асланову; Губа шәһәриндәки 2 нөмрәли мәктәбин мүәллими Әлимәммәд Шәфијеви, Чәлилабад рајонундакы шәһәр 1 нөмрәли мәктәбин мүәллими Елхан Ағајеви вә башгаларыны нүмунә көстәрмәк олар. Дил-әдәбијјат мүәллимләринин габагчыл дәстәсинин ән сырасында исә ССРИ халг мүәллими Исрафил Шүкүровун, Азәрбајчан ССР Али Советинин депутатлары Алијә Тәһмасиб вә Тамелла Ағыјеванын адларыны хүсусилә чәкмәк лазымдыр.

Тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, нәзәри вә педагожи һазырлығы ашағы сәвијјәдә олан, јалныз өз дипломуна вә ала-јарымчыг билијинә күвәнән дил-әдәбијјат мүәллимләринә дә мәктәбләримиздә аз тәсадүф олунмур. Онлар унудурлар ки, үмумијјәтлә, дил-әдәбијјат мүәллимләринин пешә һазырлығы сәвијјәси мәктәбдә ади мүнасибәтләрдә, сөһбәтләрдә дә өзүнү ачыг-ајдын бүрузә верир. Ахы бу фәнләри тәдрис едән мүәллим өз нитгинин нүмунәвилији, әдәбијјата даир билији, бәдии зөвгү илә аз-чох фәргләнмәлидир. Әкәр ону әһатә едәнләр онда бу кими кејфијјәтләрин нагис олдуғуну дујуб һисс едирләрсә, белә мүәллимин өз ихтисасы саһәсиндә бачарыглы мүтәхәссис олдуғуна нечә инана биләрләр? Аталар јахшы дејиб: «Әт јејән гуш димдијиндән мә'лум олар».

«Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә совет чәмијјәтиндә мүәллимин

Scanned with MOBILE SCANNER

ролу вә кејфијјәтләри чох ајдын вә конкрет шәкилдә шәрһ олунмушдур: «Кәнчләрин тә'лим вә тәрбијәсинин мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәси һәлледичи дәрәчәдә мүәллимдән, онун идеја инамындан, професионал усталығындан, ерудисијасындан вә мәдәнијјәтиндән асылыдыр.

Халг мүәллими кәнч шәхсијјәтин мә'нәви аләминин ме'мары, чәмијјәтин е'тибар етдији шәхсдир. Чәмијјәт ән әзиз, ән гијмәтли сәрвәтини — ушагларыны, өз үмидини, өз кәләчәјини мүәллимә е'тибар едир. Бу чох нәчиб вә чох чәтин пешә, һәјатыны она һәср едән адамдан даим јарадычылыг, јорулмадан дүшүнүб-дашынмаг, гәлб кенишлији, ушаглара мәһәббәт, ишә һәдсиз сәдагәт тәләб едир» («Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһаты һаггында», Азәрнәшр, 1984, сәһ. 63).

Бу сөзләр Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин дә даими фәалијјәт девизинә чеврилмәлидир.

Азәрбајчан КП МК вә республика һөкумәти мәктәбләримиздә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдриси кејфијјәтини јахшылашдырмаға хүсуси диггәт вә гајғы көстәрирләр. Məһз бу диггәт вә гајғынын нәтичәсидир ки, мәктәб ислаһаты бахымындан һәмин фәнләрин бир сыра мүһүм проблемләринин һәлли илә әлагәдар аз мүддәтдә хејли иш көрүлмүшдүр.

Һәр шејдән әввәл, тәдрис програмларынын јенидән ишләнилмәси тәшкил едилмишдир. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк Азәрбајчан ЕТПЕИ-јә тапшырылмышды. Һәр ики фәннә аид програмларын лајиһәси нәзәрдә тутулан вахтда һазырланыб чап едилмиш вә елми-педагожи ичтимаијјәтин мүзакирәсинә верилмишдир. Мүзакирәләрдә, тәхминән, ики миндән артыг мүәллим, јүзә јахын методист вә алим иштирак етмишләр.

Тәкмилләшдирилмиш програмлар әсасында V-IX синифләрин Азәрбајчан дили, V-XI синифләрин әдәбијјат дәрсликләринин јенидән јаратмаг үчүн ачыг мүсабигә е'лан олунмушдур (бах: «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 21 август, 1985-чи ил). Мүсабигәнин мәгсәди Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсликләринин мәктәб ислаһатынын тәләбләри сәвијјәсиндә һазырланмағы тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Ислаһат һаггындакы Гәрарда дејилир: «Бүтүн курслар үзрә мөвчуд дәрсликләр, дәрс вәсаитләри тәкмилләшдирилсин вә јениләри јарадылсын. Јүксәк идејалылыг вә елмилик, анлашыглыг вә јығчамлыг, шәрһин дәгиглији, ајдынлығы вә чанлылығы, методика апаратынын мүкәммәллији һәр бир дәрслик гаршысында гојулан тәләбләрдир. Дәрсликләрин јазылмасына ән јахшы мүәллимләр, тәчрүбәли методистләр, көркәмли алимләр чәлб едилсин, мүәллифләрин әмәјини әлавә олараг стимуллашдырмаг үчүн тәдбирләр һәјата кечирилсин. ССРИ халгларынын дилләриндә дәрсликләрин нәшр едилмәси үчүн полиграфија гурғулары кенишләндирилсин вә јүксәк кејфијјәтли материаллар истеһсалы артырылсын» (јенә орада, сәһ. 52).

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсликләринин тәкмилләшдирилмәси вә јенидән һазырланмасы илә әлагәдар е'лан едилмиш мүсабигәдә бүтүн бу ким тәләбләрин — Гәрардан ирәли кәлән тәләбләрин чидди сурәтдә көзләнилмәсинә хүсуси диггәт јетириләчәји шәксиздир.

Үмид етмәк олар ки, мүсабигәнин нәтичәләринин јекунлашдырылмасы тәкчә «галибләри мүәјјән етмәјә» дејил, мәктәбләримиз үчүн ән мүкәммәл дәрсликләрин һазырланмасыны тәшкил етмәјә јөнәлдиләчәкдир.

Мәктәб ислаһаты илә әлагәдар мүһүм тәдбирләрдән бири дә «Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары»нын јенидән ишләниб истифадәјә верилмәсидир. «Нормалар» һәм ајрыча китабча шәклиндә, һәм Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин «Әмр вә сәрәнчамлар»ында, һәм дә «Азәрбајчн дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә (1985, № 2) чап олунмушдур. Республика маариф назири К. Н. Рәһимов јолдашын 5 феврал 1985-чи ил, 23 №-ли әмриндә көстәрилмишдир ки, һәмин «Нормалар»ы бүтүн Азәрбајчан дили мүәллимләринин, мәктәб вә методбирләшмә рәһбәрләринин, халг маарифи органларында чалышан мүвафиг әмәкдашларын дәриндән өјрәнмәләри вә практик ишдә мүвәффәгијјәтлә тәтбиг етмәләри тә'мин олунмалыдыр. Әмрдә шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәсинә верилән јени тәләбләрлә валидејнләри дә таныш етмәјин вачиблији һаггында хүсуси көстәриш верилмишдир.

Бәс әмрин јеринә јетирилмәсинә мүәллимләримиз вә мәктәб рәһбәрләри нә дәрәчәдә мәс'улијјәтлә јанашырлар? Бу суал һәр бир мүәллими, һәр бир мәктәб рәһбәрини чидди сурәтдә нараһат етмәлидир. Она көрә ки, илкин јохламалар заманы һәмин саһәдә бир сыра нөгсанлара јол верилмәси һаллары ашкара чыхарылмышдыр. Мүәјјән едилмишдир ки, бә'зи мүәллимләр «Нормалар»ла анчаг үздән таныш олмагла кифајәтләнмиш, онун тәләбләрини, һәр тәләбин маһијјәтини дәриндән дәрк етмәјә вә өз практик ишләриндә бунлары рәһбәр тутмаға кифајәт дәрәчәдә сәј көстәрмәмишләр. Бу онун нәтичәсидир ки, мәктәбдә, методбирләшмәләрдә «Нормалар»ын һәртәрәфли өјрәнилмәси үчүн фикир мүбадиләләри, мәсләһәтләр апарылмасына һеч дә лазыми диггәт јетирилмәмишдир.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасы республикамыздакы үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин вәзијјәтини әтрафлы тәһлил етмиш вә ону мәктәб ислаһатынын тәләбләри бахымындан даһа да јахшылашдырмаг үчүн тәдбирләр мүәјјәнләшдирмишдир. Һеч шүбһәсиз ки, коллекијанын бу гәрары Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдриси кејфијјәтини мәктәб ислаһатынын тәләбләри сәвијјәсинә јүксәлтмәкдә мүәллим, методист вә алимләримизин әмәли фәалијјәтини даһа да гүввәтләндирмәји тә'мин едәчәк.

Унутмаг олмаз ки, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси саһәсиндә партија вә һөкумәтимизин гаршыја гојдуғу мүгәддәс вәзифәләри уғурла һәјата кечирмәкдә ана дили вә әдәбијјат фәнләринин мәктәбләримиздә хүсуси чәкиси, сиглəти чох бөјүкдүр. Тәсадүфи дејил ки, һәр бир мәктәбин үмуми фәалијјәти гијмәтләндириләркән, илк нөвбәдә, бу фәнләр үзрә тә'лим-тәрбијә ишләринин вәзијјәти диггәт мәркәзиндә дурур. Мәһз буна көрә индики мәрһәләдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинин һәм нәзәри, һәм дә практик проблемләринин даһа чидди, даһа мәс'улијјәтлә һәлл етмәјә диггәт артырылмалы, гүввәләрин даһа сых бирләшмәси тә'мин едилмәлидир.

ФАКТЛАР ВӘ РӘГӘМЛӘР

⊙ Республиканын үмумтәһсил мәктәбләриндә 12 минә јахын Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими чалышыр.

⊙ Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләриндән [illegible] нәфәри методист мүәллим, 30 нәфәри исә «баш мүәллим» адыны дашыјыр.

⊙ 71 нәфәр Азәрбајчан ССР-ин әмәкдар мүәллими, [illegible] нәфәр исә Нахчыван МССР-ин әмәкдар мүәллимидир. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләриндән бир нәфәри ССРИ халг мүәллими адына лајиг көрүлмүшдүр.

⊙ 2 нәфәр Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими Азәрбајчан ССР Али Советинин депутатыдыр.

⊙ Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләриндән [illegible] нәфәри Н. К. Крупскаја адына мүкафатын лауреатыдыр.

Scanned with MOBILE SCANNER

БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ЛИНГВИСТИК ТӘҺЛИЛИНДӘ ТАРИХИ МӘ'ЛУМАТЛАРДАН ИСТИФАДӘЈӘ ДАИР

Фәррух ҺӘСӘНОВ
Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Һазырда партија вә дөвләтимизин халг маарифи гаршысында јүксәк тәләбләр гојдуғу индики дөврдә фәнләрарасы әлагә дидактиканын мүһүм бир принсипи кими өз актуаллығыны вә әһәмијјәтини даһа да артырмышдыр. Орта мәктәбдә тәдрис олунан бу вә ја дикәр фәнни ониласы илә, о ҹүмләдән Азәрбајҹан дилинин тәдрисини әдәбијјатла әлагәләндирмәјин имкан вә формалары чох мүхтәлифдир. Белә әлагә формаларындан бири дә бәдии әсәрләрин лингвистик тәһлили илә әлагәдардыр.

Лингвистик тәһлил һаггында илк елми анлајыша XIX әсрин 70-ҹи илләриндә «Казан лингвистик мәктәби»нин рәһбәри, көркәмли дилчи-алим Бодуен де Куртененин әсәрләриндә раст кәлирик. О, дилин бүтүн елементләринин даими вә тәдриҹән кенишләнмәсини чохәсрлик инкишафын нәтиҹәси һесаб едир. Бодуен де Куртене дилин мүасир вә кечмиш вәзијјәтини өјрәнмәк үчүн мәтнин лингвистик тәһлилинин әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишдир. Лакин истәр Бодуен де Куртене, истәрсә дә онун давамчылары лингвистик тәһлилә биртәрәфли јанашмыш, бир нөв, идеалист мөвгедә дураран дилин инкишафына тә'сир едән дикәр амилләри һәртәрәфли көрә билмәмишләр. Лингвистик тәһлил мәсәләләри ән чох 20-ҹи илләрдән алимләрин диггәтини ҹәлб етмәјә башламышдыр.

Һәлә тәхминән 60 ил бундан әввәл көркәмли рус дилчиләри А. М. Пешковски, Ф. И. Буслајев, А. А. Шахматов, Ф. Ф. Фортунатов вә башгалары мәктәбләрдә тәдрис олунан мүасир дилдә дил тарихинин әлагәли шәкилдә өјрәдилмәсинин ваҹиблијини хүсуси олараг гејд етмишләр. Онлар елә тарихи мә'луматларын верилмәсини мәсләһәт көрмүшләр ки, һәмин мә'луматлар шакирдләрин фикри фәаллығыны, мәнтиги тәфәккүрүнү вә лүғәт еһтијатыны инкишаф етдирмәјә, бир сыра орфографик вә грамматик гајдалары даһа әсаслы мәнимсәтмәјә көмәк көстәрмиш олсун. Шүбһәсиз ки, бу мүлаһизәләр инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Орта мәктәбдә бәдии әсәрләр үзәриндә иш апараркән, јери кәлдикҹә, лингвистик тәһлилдән истифадә етмәјин әһәмијјәтли олдуғуну мәктәб тәчрүбәси дә сүбут едир. Мүәллим мәгсәддән асылы олараг лингвистик тәһлилин бу вә ја дикәр бир компонентиндән, ја да јери кәлдикҹә бир нечәсиндән (мәсәлән, ја фоноложи, ја да морфоложи вә синтактик) истифадә едә биләр. Лакин билмәк лазымдыр ки, бәдии әсәрләрин лингвистик тәһлили дил дәрсләриндә апарылан лингвистик тәһлилдән көклү сурәтдә фәргләнир. Белә ки, дил дәрсләриндә мүасир Азәрбајҹан дилиндә ишләнән сөз вә сөз бирләшмәләринин фонетик, морфоложи, лексик вә синтактик хүсусијјәтләри әсас көтүрүләрәк лингвистик аспектдә тәһлил олунурса, бәдии әсәрләрин дили үзәриндә апарылан тәһлилдә јазычынын дил хүсусијјәтләрини өјрәнмәјә хидмәт едән амилләрә даһа чох диггәт јетирилир. Бу просесдә тарихилик (тарихи мә'луматларын верилмәси) лингвистик тәһлилин бир елементинә чеврилир. Конкрет бир нүмунә көстәрәк.

VIII синифдә «Лејли вә Мәҹнун» әсәриндән ашағыдакы бејтләри дил үзрә тарихи мә'луматларын верилмәси үчүн характерик һесаб етмәк олар:

1. Һәрдәм чәкиб ол гәм ичрә мин аһ,
Сәбр етди зәрурәт илә ол маһ.

2. Сејлаби-һүҹуми-ешг јетди,
Мән шијфтәһалы гәрг етди.

3. Затында чү вар иди мәһәббәт,
Мәһбубу көрүнчә тутду үлфәт.

4. Чүн вәдә иришди доғду бир ај,
Хуршид рүхијлә аләмарај.

Верилмиш нүмунәләрдәки сөзләрин шакирдләрдә (Бакыдакы 132, 45, 82 вә 190 нөмрәли вә Гусар рајонундакы Аваран кәнд сәккизиллик мәктәбинин VIII синифләриндә) нечә реаксија јаратдығыны өјрәнмәјә чалышдыг. Мүәјјән етдик ки, һәмин бејтләрдә фонетик тәркиб бахымындан мүасир дилдәки вәзијјәтинә көрә фәргләнән сөзләр шакирдләрдә даһа чох марағ ојадыр. Нүмунәләрин лингвистик тәһлили просесиндә онлар һәм дә гәрг сөзләринин мә'насыны мүасир дилимиздәки фонетик гаршылығы илә тутушдураран дүзкүн изаһ етдиләр. Мүәллим үчүнчү вә дөрдүнчү, бешинчи нүмунәләрдә әруз вәзниндә јазылан ше'р услубунун әсас хүсусијјәтләринә (бә'зи һеҹаларын јеринә көрә узун вә ја гыса тәләффүз олунмасына) уjғун олараг һеҹа артыглығы јаратмамаг вә интонасијаны позмамаг үчүн «чүнки» бағлајыҹысынын поемада чү вә чүн шәклиндә ишләндијини изаһ етди. Бундан башга, верилмиш нүмунәдә (бешинҹи бејтин икинҹи мисрасында) чатышмајан һеҹанын јерини долдурмаг үчүн аләмарај сөзүндәки а саитини ади нормадан узун тәләффүз етмәјин әһәмијјәтини әјани шәкилдә ајдынлашдырды.

Мәктәбләрдә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, дил-әдәбијјат мүәллимләринин әксәријјәти бәдии әсәрләрин тәһлили просесиндә мүвафиг сөзләрин (мәсәлән, ол, ганда вә с. лексик мә'насы, мәншәји вә әмәлә кәлмәси һаггында ја бәсит мә'лумат верир, ја да бу ишин үстүндән сүкутла кечирләр; үмумијјәтлә, онлар истәр дил, истәрсә дә әдәбијјат дәрсләриндә (классик әсәрләрин дили үзәриндә иш апараркән) гаршыја чыхан мөвҹуд имканлардан лазымынча истифадә етмирләр. Бунун башлыҹа сәбәбләриндән бири дил һадисәләри һаггында мә'луматларын мүәллимәсинә вә әдәбијјатын [illegible] дәрәҹә аз олмасы илә әлагәдардыр.

Инди исә һәмин методик проблемлә әлагәдар конкрет бир мәсәләдән—VIII синифдә тәдрис олунан «Лејли вә Мәҹнун» әсәринин лингвистик тәһлили заманы шәхс, ишарә вә суал әвәзликләринин тарихән [illegible] ишләнмә формалары, инкишафы вә дашыдығы [illegible] өјрәдилмәси мәсәләләриндән бәһс етмәјә чалышаг.

[illegible] дил фактларына диггәт јетирәк.

1. Ол [illegible] ишрәт бујду.
Бу кәрдә ону мүтәјјән олду.
2. Ким [illegible] һәм ол заманда,
[illegible] ол ҹаһанда.
3. Мән [illegible] олубам, сән инди вар ол!
[illegible] хәләфә јадкар ол!

Көрүндүјү кими, биринҹи нүмунәдәки «ол»—о шәхс әвәзлији, икинҹи нүмунәдәки «ол»—о ишарә әвәзлији, үчүнҹү нүмунәдәки «ол» исә фе'лдир.

Бу нүмунәләр әсасында шакирдләрә изаһ етмәк лазымдыр ки, о шәхс вә ја ишарә әвәзлији классик әдәбијјатымызын дилиндә вахтилә «ол» шәклиндә дә ишләнмишдир. Бу әвәзлик ол (олмаг) фе'ли илә анҹаг формал ҹәһәтдән охшардыр; бунларын мә'налары арасында һеч бир јахынлыг јохдур, демәли, омонимлик тәшкил едир. Чох еһтимал ки, гәдим дилимиздә о, һәтта бу әвәзлији дә саитлә битән сөзләр кими ишләнмишдир. Мүасир дилимиздә һәмин әвәзликләрин мүхтәлиф грамматик формаларында н самитинин ишләнмәси, көрүнүр, бу сәбәбдән ирәли кәлмишдир: о—о(н)лар, о(н)дан, бу—бу(н)лар, бу(н)суз, бу(н)дан вә с.

Scanned with MOBILE SCANNER

Гејд етмәк лазымдыр ки, белә мәгамларда о, бу, әвәзликләриндән сонра ишләнән н самити дилчилик әдәбијјатында битишдиричи самит кими изаһ олунур. Лакин әслиндә бу фикир доғру дејил; она көрә ки, битишдиричи самитләр (н,ј,с) јалныз ики саит арасына әлавә олунур. Һалбуки бу(н)дан, о(н)лар, о(н)суз..., кими нүмунәләрдә н самитинин битишдиричи олдуғуну сүбут едән фонетик шәраит јохдур.

Суал вә гејри-мүәјјән әвәзликләр һаггында мә'лумат верәркән тәчрүбәли мүәллимләр мөвчуд имканлардан (ја јени билијин верилмәси вә чалышмалар үзәриндә иш просесиндә, ја да әдәбијјатдан бәдии мәтнләрин лингвистик тәһлили просесиндә) истифадә едәрәк шакирдләрә изаһ едирләр ки, јалныз шәхс вә ишарә әвәзликләри дејил, суал вә гејри-мүәјјән әвәзликләрин дә бә'зиләри тарихән мүасир формасындан фәргли шәкилдә ишләнмишдир. Мәсәлән:

1. Һәр ганда гәм ола, гылма еһмал!
Чәм ејлә, дили-һәзинимә сал!
2. Сән гандан ешг нөвгү гандан?
3. Биһудәдир ол гаму фәсанә.
Ким, ашигдир филан, филанә.

Нүмунәләрдән көрүндүјү кими шаир һара, һарадан суал әвәзликләрини вә һамы гејри-мүәјјән әвәзлијини классик дилимиздә ганда, гандан вә гаму шәклиндә ишләтмишдир. Мүасир дилимиздән фәргли олараг, сөзүн әввәлиндә һ самити гәдим јазымызда әрәб әлифбасы илә ики чүр: һәм г, һәм дә х һәрфи илә јазылырды. Үчүнчү бејтдәки гаму әвәзлијинин дә г илә јазылышы мәһз бу сәбәблә бағлы олмушдур. Гејд етмәк лазымдыр ки, гаму вахтилә һәм һамы мә'насында, һәм дә бүтүн тә'јини әвәзлијинин синоними мә'насында ишләнмишдир.

Тәчрүбәли мүәллимләр бу мәсәләнин изаһына мүхтәлиф аспектләрдән јанашырлар. Белә ки: а) бә'зи мүәллимләр бирбаша изаһ едиләси мәсәләдән башлајыр; б) бә'зиләри шакирдләрин диггәтини изаһ олунан мәсәләјә чәлб етмәк үчүн мүхтәлиф суалларла синфә мүрачиәт едир; в) бир гисми исә конкрет тапшырыгларла вә јахуд әввәлчәдән дүшүнүлмүш план үзрә мәсәләни ајдынлашдырмаға тәшәббүс көстәрирләр. Мүшаһидәләрдән ајдын олду ки, тарихи мә'луматларын верилмәсиндә биринчи груп мүәллимләрин иш үсулуна нисбәтән икинчи вә үчүнчү груп мүәллимләрин иш үсулу даһа еффектли олур.

Үмумијјәтлә, орта мәктәбдә тәдрис олунан әсәрләрин тәһлили заманы һазырда әдәби дилимиздә ишләнмәјән, фонетик, морфоложи вә лексик чәһәтдән өз формасы вә ја мә'насыны дәјишән сөзләрин лингвистик тәһлили шакирдләри мүасир Азәрбајчан әдәби дилимизин тарихи инкишафы илә дә әтрафлы таныш едир, онларда дил һаггында материалист дүнјакөрүшүнүн формалашмасына гүввәтли тә'сир көстәрир.

●

IV СИНИФДӘ «САДӘ ЧҮМЛӘНИН ТӘҺЛИЛИ» МӨВЗУСУНДА ДӘРС НҮМУНӘСИ

Акиф ИМАНОВ
Нахчыван ДПИ-нин мүәллими

Дәрсин мәгсәди: садә чүмләнин тәһлили илә әлагәдар бачарыглары мөһкәмләндирмәк, дәринләшдирмәк вә системә салмаг.

Дәрс 193-чү чалышма үзрә ев тапшырыгларынын јохланмасы илә башланыр. Чалышманын шәртинә көрә шакирдләр јени дәрс илинин башланмасы илә әлагәдар өз јолдашларына вә достларына јаздыглары мәктублары охујурлар. Мәктуб-иншалар үзәриндә ашағыдакы ишләр көрүлүр:

Мүәллимин көстәриши илә шакирдләр мәтндән әввәлчә хитаблы чүмләләри сечиб охујур, сонра мәгсәдә көрә чүмләнин нөвләринә аид нүмунәләр көстәрир вә онларын грамматик әсасыны мүәјјәнләшдирирләр. Даһа сонра өз јазыларындан мүхтәсәр вә кениш чүмләләрә даир нүмунәләр сечиб, бә'зиләрини чүмлә үзвләринә көрә тәһлил едирләр. Бу тәһлил просесиндә шакирдләр мүәјјән чәтинликләрлә гаршылашырлар: ики сөзлә ифадә олунан үзвләри дүзкүн мүәјјәнләшдирә билмирләр. Ахы онлар индијәдәк јалныз бир сөздән ибарәт мүбтәда вә хәбәрлә таныш идиләр. Бу чәһәти мүәллим јени мөвзунун өјрәнилмәсиндә нәзәрә алмалы олур.

Јени дәрсин мөвзусу е'лан олунур: «Садә чүмләнин тәһлили».

Тәһлилин схеми кодоскопла екрана верилир вә ја транспарант шәклиндә һазырланыб нүмајиш етдирилир.

1) Чүмләнин мәгсәдә көрә нөвү.
2) Чүмләнин грамматик әсасы.
3) Мүхтәсәр вә кениш чүмлә олмасы.
4) Икинчи дәрәчәли үзвләр.
5) Хитаб (әкә варса).

Тәһлил бу схем әсасында һәм шифаһи вә һәм дә јазылы апарылыр. Мүәллим шифаһи тәһлил үчүн белә бир чүмләдән истифадә едир: «Нүсрәт јухары көјәртәдән дәнизә бахыр». Чүмләнин тәһлили јазы тахтасында апарылыр. Бу мәгсәдлә мүсаһибә методундан истифадә олунур.

Мүәллим чүмләни ушаглардан биринә дүзкүн интонасија илә охутдурур.

М. — Бу, мәгсәдә көрә нечә чүмләдир?

Ш. — Бу, нәгли чүмләдир.

М. — Ким бу чүмләнин грамматик әсасыны мүәјјәнләшдирәр?

Ш. — Нүсрәт бахыр.

М. — Бурада «бахыр» сөзүнү она мә'нача јахын олан һансы фе'лла әвәз едә биләрик?

Ш. — «Бахыр» сөзүнү «тамаша едир» сөзү илә әвәз етмәк олар.

М. — Бәс чүмләни бир гәдәр башга шәкилдә гурмагла «бахыр» сөзүнү даһа һансы сөзлә әвәз едә биләрик?

Ш. — Нүсрәт јухары көјәртәдән дәнизи сејр едир.

Бундан сонра мүһакимә јолу илә һәмин чүмләнин мүхтәсәр вә ја кениш олмасы мүәјјәнләшдирилир вә о, чүмлә үзвләринә көрә тәһлил едилир: Нүсрәт јухары көјәртәдән дәнизә тамаша едирди.

Даһа сонра дәрсликдәки (Ә. Әфәндизадә, «Азәрбајчан дили», 1984, сәһ. 72) 194-чү чалышмада верилмиш чүмләләр шифаһи тәһлил едилир. Бу просесдә мүәллим һәмин чүмләләрдә ишләдилмиш «перрон» сөзүнүн лексик мә'насынын өјрәнилмәсинә, һабелә «јарашыглы», «чыхдырдыг», «тролләјбусларә», «автобуслар», «мејданлары» кими сөзләрин дүзкүн тәләффүз олунмасына шакирдләрин диггәтини чәлб едир.

Тапшырығын ичрасынын сонунчу мәрһәләсиндә мүәллим шакирдләри ашағыдакы суаллар үзәриндә дүшүндүрүб, мүвафиг чаваблар алыр.

1) Биринчи чүмләдә мүбтәданы һәмчинс үзвләрлә ифадә етмәк мүмкүндүрмү?

Шакирдләр «Биз перрона чыхдыг» чүмләсини «Адил, Күләр, Назлы вә мән перрона чыхдыг», јахуд «О вә мән перрона чыхдыг» шәклиндә дә ифадә етмәјин мүмкүн олдуғуну сөјләјирләр.

2) Дөрдүнчү вә бешинчи чүмләләрә мүвафиг сөзләр әлавә етмәклә онлары кенишләндирмәк мүмкүндүрмү?

Шакирдләр бунун мүмкүнлүјүнү конкрет мисалларла әсасландырырлар.

3) Икинчи чүмләдә «дајанмаг», дөрдүнчү чүмләдә исә «галхмаг» сөзләрини башга һансы сөзләрлә әвәз етмәк мүмкүндүр?

Шакирдләр «Гатар икинчи јолда дајанмышды» чүмләсиндә хәбәри «дурмушду» сөзү илә дә әвәз етмәјин мүмкүн олдуғуну сөјләјир, лакин әввәлинчисинә үстүнлүк верирләр.

«Онлар вагона чыхдылар» чүмләсиндә исә хәбәри «чыхдылар» сөзү

Scanned with MOBILE SCANNER

илә ифадә етмәјин мүмкүн олмасы гәнаәтинә кәлирләр.

Садә чүмләнин тәһлилинә даир шакирдләрин индијәдәк әлдә етдикләри билик вә бачарыглары нәзәрә алмагла мүәллим онлары мүбтәда вә ја хәбәри, тамамлыг вә ја зәрфлијин сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан чүмләләр үзәриндә ишләдир. Бу мәгсәдлә ашағыдакы типли нүмунәләрдән истифадә едир:

1. Әрзаг програмы үмумхалг ишидир. 2. Бу, ушаг бағчасыдыр. 3. Кәнд әмәкчиләринә мүкафатлар верилди. 4. Партија гәләбәләримизин илһамчысы вә тәшкилатчысыдыр.

Тәһлилә әлагәдар шакирдләр садә чүмләләрин бу кими конструксијалары илә илк дәфә таныш олурлар. Буна көрә дә тә'лимә проблемли ситуасијадан истифадә етмәклә башламаг мәгсәдәујғун һесаб едилир. Мүәллим гаршыја белә бир суал гојур: Биринчи чүмлә дөрд сөздән ибарәтдир, лакин о, мүхтәсәр чүмлә дејил. Нә үчүн?

Шакирдләр ахтарычылыға гошулур, лакин дүзкүн нәтичә чыхара билмирләр. Мүәллим проблемин һәллинә јени истигамәт верир: — Нәзәрә алын ки, бу чүмләдә мүбтәда да, хәбәр дә сөз бирләшмәләри илә ифадә олунмушдур. Мүсаһибә апарылыр вә нәтичә чыхарылыр: — Әрзаг програмы нәдир?—Үмумхалг ишидир.—Нә үмумхалг ишидир? — Әрзаг програмы. Демәли, бурада мүбтәда вә хәбәрдән башга, икинчи дәрәчәли үзв јохдур. Одур ки, мүхтәсәр чүмләдир.

Мүәллим икинчи чүмләни шакирдләрин өзләринә тәһлил етдирир. Үчүнчү чүмләнин тәһлилиндә шакирдләрә көмәк едир. Дөрдүнчү чүмләнин тәһлилиндән шакирдләр өјрәнирләр ки, «гәләбәләримизин илһамчысы вә тәшкилатчысыдыр» бирләшмәси н ә д и р? суалына чаваб олур вә бирликдә чүмләнин хәбәри кими чыхыш едир. Дөрдүнчү чүмлә дә бу гајда илә тәһлил олунур.

Синтактик тәһлилин сонракы мәрһәләсиндә шакирдләр мүстәгил ишә чәлб олунурлар. Онларда мүстәгил нәтичәләр чыхармаг вә мүлаһизә јүрүтмәк бачарыгларыны формалашдырмаг мәгсәдилә ашағыдакы чүмләләр, карточкалар шәклиндә синфә пајланыр (чүмләләр һәмин синифләр үчүн һазырланмыш дидактик материаллардан сечилмишдир).

1. Ушаглар нахыры өрүшә апарырдылар. 2. Нахыр дәрәдән кечди, сонра јамачлара дырманды. 3. Армуд ағачы балача чобанлара таныш иди. 4. Көзәл отлаг бурада мәшһурдур. 5. Ахшам мал-гара кәндә гајытды.

Шакирдләрин чаваблары тамлығына көрә, бир нөв, рабитәли мәтн характериндә гурулур. Онлар өз чавабларында мәнтиги ардычыллығы көзләмәклә мүстәгил мүһакимә јүрүтмәк бачарығына јијәләнирләр.

Синтактик тәһлилин бу истигамәтдә апарылмасы дәрсдә бүтүн синфин јүксәк фәаллығыны тә'мин едир. Белә ки, шакирдләрин бу вә ја дикәри тәһлилә чәлб олунаркән башгалары онун чавабларыны изләјиб нөгсан вә чатышмазлыгларыны көстәрир, чаваблар бүтөвлүкдә синиф тәрәфиндән «редактә олунур». Ахырда мүәллим чаваблары да, мүбаһисәләри дә јекунлашдырыр.

Дәрс јазылы инша́ја шифаһи һазырлыг апармагла гуртарыр.

Һазырлыг үчүн дәрсликдәки 195-чи чалышма нүмунәсиндән истифадә етмәк мәгсәдәујғундур. Чалышманын вердији дидактик имкана ујғун олараг, бу мәрһәләдә шакирдләрин диггәти китабын форзасына јөнәлдилир. Шакирдләр Ф. П. Решетниковун «Јенә дә ики!» адлы әсәри әсасында шифаһи сөјләмә (нағыл) гururлар. Чалышмадакы истигамәтверичи суаллар шакирдләрин көмәјинә чатыр. Нәһајәт, садә чүмлә структуруна даир газанылмыш бачарыглары тәтбиг етмәк мәгсәдилә евә белә бир тапшырыг верилир: «Шәкилдә көрдүкләринизи јазылы тәсвир един»; «Лагејд шакирд», «Јенә дә ики!» вә ја «Аиләдә пешманчылыг» мөвзуларындан бири үзрә инша јазын.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ЕСТЕТИК БАХЫШЛАРЫНЫН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Вагиф АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ
Агчабәди рајону, Тәзәкәнд «Комсомол» орта мәктәбинин мүәллими

Сов.ИКП МК-нын, «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә дејилир: «Шакирдләрин бәдии тәһсилинин вә естетик тәрбијәсинин хејли јахшылашдырмаг чох мүһүм вәзифәдир. Көзәллик һисси инкишаф етдирилмәли, сағлам бәдии зөвг, инчәсәнәт әсәрләрини, доғма тәбиәтин көзәллијини дүзкүн баша дүшмәк вә гијмәтләндирмәк бачарығы формалашдырылмалыдыр. Бу мәгсәдлә һәр бир тәдрис фәнинин, хүсусилә әдәбијјат, мусиги, нәғмә, тәсвири сәнәт фәнләринин имканларындан даһа јахшы истифадә олунсун». Көрүндүјү кими, бурада мәктәбин естетик тәрбијәдәки ролу, шакирдләрә верилән естетик билик, бачарыг вә вәрдишләрин истигамәти дәгиг мүәјјән едилмишдир.

Әлбәттә, инсан мә'нәвијјатынын зәнкинлији үчүн әсас амилләрдән бири олан естетик тәрбијәнин формалашдырылмасы ишиндә әдәбијјат мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Чүнки әдәбијјат, һәр шејдән әввәл, тәрбијә васитәсидир, инсан дүшүнчәләрини әкс етдирән јүксәк сөз сәнәтидир. Әдәбијјатын тәдгигат објекти инсандыр, онун мә'нәви сафлығы, мә'нәви көзәллијидир. Инсанын мә'нәви аләми нә гәдәр пак, тәмиз олса, онун естетик зөвгү дә бир о гәдәр зәнкин олар. Белә кејфијјәтләри шакирдләрә ашыламаг, онлары көзәл дујғуларла, ән инчә вә ән нәчиб һиссләрлә јашајан бир инсан кими јетишдирмәк биз әдәбијјат мүәллимләринин үзәринә мәс'ул вә шәрәфли вәзифәләр гојур. Һамыја јахшы мә'лумдур ки, әдәбијјатын тәдрисиндә характерин дахили аләмини ачмадан, тәһлил етмәдән шакирдләрдә һеч вахт көзәллик, естетик идеал тәрбијә етмәк олмаз.

Халг шаири С. Вурғунун бәдии јарадычылығы шакирдләрин естетик тәрбијәси үчүн түкәнмәз мәнбәдир. Шаирин үмумтәһсил мәктәбләриндә тәдрис олунан әсәрләри јетишмәкдә олан кәнч нәсилдә естетик зөвг тәрбијә етмәјә имкан верир. Азәрбајҹан тәбиәти С. Вурғун поезијасында тәрәннүм објектләриндән биридир. V синифдә тәдрис олунан «Азәрбајчан» ше'ри бунун сәчијјәви нүмунәсидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, ше'рин тәһлили, онун естетик мәзијјәтинин ачылмасы шакирдләрин Азәрбајчан һаггында биликләрини кенишләндирмәклә бәрабәр, онларда доғма јурда, тәбиәтә, онун әдәбијјат вә инчәсәнәтинә сонсуз мәһәббәт һиссләри тәрбијә едир.

Шаирин «Муған» поемасы әмәјә, әмәк адамларынын мә'нәви көзәллијинә мәһәббәт һисси тәрбијә едир. Әмәк чәбһәсиндә газанылан наилијјәтләр, совет адамынын формалашмасында әмәјин ролу поеманын лејтмотивини тәшкил едир. Мән бу әсәрин тәдрисинә башламаздан әввәл шакирдләрин әсәрлә бағлы һансы естетик һиссләрә јијәләнәчәкләри барәдә дүшүнүрәм. Тәдрис просесиндә шакирдләрә ашыланачаг естетик вәрдишләри ашағыдакы шәкилдә груплашдырырам.

1. Заманәмиздә әмәјин шәрәф-шанини, мәншәјини, тәбиәти көзәлләшдирән бир васитә олмасы. Даһа доғрусу, әмәјин естетикасы.

2. Образларын дахили аләминин көзәллији вә онун шакирдләрдә ојатдығы һиссләр.

3. Әсәрин тә'сири нәтичәсиндә шакирдләрдә намуслу әмәјә, әмәк адамларына гаршы јаранмыш естетик һиссләр, емосијалар.

Scanned with PDF MOBILE SCANNER

Тәдрис процесиндә шакирдләрин нәзәрини «Әввәл зәһмәт — чәк, сонра раһат ол», «Әмәксиз јемәк олмаз», «Зәһмәти севән ишдән дојмаз», «Ишләмәјән дишләмәз», «Иш инсанын чәвһәридир» вә с. аталар сөзләринә јөнәлдирәм. Сонра әмәјин, әмәк адамларынын чәмијјәтимиздә тутдуғу мөвгедән данышыр, габагчыл әмәк адамларындан мисаллар ҝәтирирәм. Әсәрин тәдрисиндә шакирдләрин диггәтини о вахт Минкәчевирдә ҝедән гуручулуг ишләринә, хүсусилә Минкәчевир СЕС-нин тикилмәсинә јөнәлдирәм. Шакирдләр бир даһа баша дүшүрләр ки, Минкәчевир СЕС-нин тикилмәсилә бүтүн Азәрбајҹан нура бојанды. Әввәлҹә һисли чырагларын ишығына мөһтаҹ олан халгымыз инди Илич лампаларынын кур шәфәгләри алтында азад вә фираван јашајырлар. Мәҝәр бу, зәһмәтин, әмәјин ҝөзәллији дејилми? Бәс бу ҝөзәллији јараданлар, халгымызын ҝәләҹәк хошбәхтлији үчүн ҝечә-ҝүндүз јухусуз галанлар, зәһмәт чәкәнләр кимдир? Әлбәттә, Сарван вә Манја кими мәрд, мүбариз инсанлар.

Шаирин ашағыдакы мисраларыны мисал ҝәтирмәклә, Сарваны шакирдләрә даһа јахшы танытмаға чалышырам.

Әридәчәк Сарван дағы
Һадырымдыр он-ајағы;
Нә јорулур, нә динҹәлир,
На ҝөзүнә јуху ҝәлир!

Ајры-ајры сурәтләрин тәһлилиндә онларын дахили аләминин ачылмасына хүсуси диггәт јетирирәм. Бу ишдә шакирдләрин иштиракына даһа чох үстүнлүк верирәм.

Манја сурәтинин тәһлилиндә шакирдләрин диггәтини онун өзү һаггында дедији ашағыдакы сөзләрә јөнәлдирәм:

Ачыл-ачыл, гол-ганадым!
Гыз олса да мәним адым,
Гој баш ејсин мәнә чөлләр...
Гој архамҹа бүтүн елләр
Алгыш десин һүнәримә,
Мәним зәфәр ҝүнләримә!

Бу сурәтин дахили аләминин ачылмасында јухарыдакы мисралар бир даһа шакирдләрдә Манја һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадыр. Манја заһирән ҝөзәл олдуғу кими, мә'нәви ҹәһәтдән дә ҝөзәлдир. Зәһмәтдән горхмур, һалал зәһмәти һәр шејдән үстүн тутур. О, јарыш дослу Сарванын гәләбәсинә үрәкдән севинир вә ҝечичи бајрағы өзү она тәгдим едир. Демәли, Манја тәмиз гәлбли, саф үрәкли бир гыздыр. Мән бу фикри шакирдләрә чатдырмагла онлара мә'нәви сафлыг кими нәҹиб һиссләрин ашыланмасына чалышырам.

Шакирдләрә һансы естетик һиссләр ашыландығыны јохламаг мәгсәди илә әввәлҹә һазырладығым:

1. «Муған» поемасында Минкәчевирдә ҝедән гуручулуг ишләри неҹә тәсвир олунур?

2. Сарванын һансы кејфијјәтләринин сәндә олдуғуну истәрдин вә нә үчүн?

3. Әсәрдә тәсвир олунан социализм јарышынын үстүнлүјү вә Сарванын гәләбәјә мүнасибәти һаггында нә дејә биләрсиниз?

4. Манјанын һансы кејфијјәтләринә ҝөрә севирсән?

Манјанын јарыш достунун гәләбәсинә дахили мүнасибәти неҹәдир?

6. Әсәрдә онларын дахили ҝөзәллијини ҝөстәрән һансы нүмунәләри ҝөстәрә биләрсиниз?

Алдығым ҹаваблардан белә бир үмуми нәтиҹәјә ҝәлирәм ки, шакирдләр Сарван вә Манјанын әмәјини алгышлајырлар. Һәјатда онлар кими ирадәли, мәтин, тәвазөкар, зәһмәткеш олаҹагларыны билдирирләр.

Шакирдләрдә мә'нәви ҝөзәллијин үлвијјәтинә инам һиссини даһа да гүввәтләндирмәк мәгсәди илә мән орта мәктәб дәрслијинә дахил едилмиш классик әдәбијјат нүмунәләриндән дә истифадә едирәм. Даһи классик Н. Ҝәнҹәвинин VIII синифдә тәдрис олунан «Хосров вә Ширин» әсәрини ҝечәркән Фәрһадын мә'нәви дүнјасыны ачмаг үчүн ону Ширинлә, Хосровла мүгајисә едир, Фәрһадын севҝисә, һәјата, инсана мүнасибәтинин изаһ едир, һәгиги ашиг, маһир сәнәткар, ҝөзәл инсан кими таныдырам. Мән шакирдләрә баша салырам ки, Фәрһад Хосров кими алчаг нијјәтли инсан дејилдир. О, Ширинә тәмиз бир мәһәббәтлә севир вә бу севҝини һәр шејдән үстүн тутараг ону мүгәддәсләшдирир. Әсәрин тәдриси заманы шакирдләр јенә әмәјин естетикасы илә растлашырлар. Фәрһад мә'нәви ҹәһәтдән ҝөзәл олдуғу гәдәр дә маһир бир сәнәткардыр. Үмумијјәтлә, бу әсәрин тәдриси процесиндә шакирдләр Фәрһадын дахили аләминин зәнҝинлијинә һејран галыр, өзләри үчүн ҝөзәллик мәнбәји әхз едирләр.

Програмда верилмиш һәр бир бәдии әсәр шакирдләрин естетик зөвгләринин формалашмасында әһәмијјәтли рола маликдир. Тәдрис процесиндә шакирдләрин дүнјаҝөрүшүнүн зәнҝинләшмәсиндә, естетик тәрбијәсиндә, онларын бәдии тәфәккүрүнүн инкишафында бу имканлардан ҝениш истифадә едилмәлидир.

●

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНИН ПСИХОЛОЖИ МӘСӘЛӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Гулу МУХТАРОВ
Лерик рајону, Күрдәсәр кәнд орта мәктәбин мүәллими

Шакирдләрин һәртәрәфли инкишафында сөз сәнәти олан әдәбијјат мүһүм рол ојнајыр. «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри» бахымындан орта мәктәбдә башга фәнләр кими әдәбијјат тәдрисинин дә сәмәрә вә кејфијјәтинин даһа да јүксәлдилмәси мүәллим үчүн башлыча вәзифә кими мејдана чыхыр. Һәмин вәзифә мүхтәлиф јолларла һәјата кечирилир. Габагчыл мүәллимләр әдәбијјат тәдриси процесиндә мүасир дәрсә верилән психоложи тәләбләри мәгсәдјөнлү сурәтдә нәзәрә алыр, јаш вә педагожи психолокијанын наилијјәтләриндән ҝениш истифадә едирләр.

Бу әдәбијјат тәдриси методикасынын кифајәт гәдәр ишләнилмәмиш, лакин бөјүк елми-практик әһәмијјәтә малик олан проблемләриндән биридир. Онун анҹаг бә'зи мәсәләләри Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасынын тәдриси материаллары әсасында ајдынлашдырылыр.

Шакирдләрин идрак фәалијјәтинин активләшдирилмәси мүәллимдән усталыг, чалышганлыг, бөјүк педагожи мәһарәт тәләб едир. Лакин е'тираф етмәк лазымдыр ки, тәдрис програмлары даим дәјишилсә вә тәкмилләшдирилсә, методики әдәбијјатда тәдрис ишинә көмәк мәгсәди илә чохлу пријомлар мүәллимин ихтијарына верилсә дә, психолокијанын наилијјәтләриндән фајдаланмајан мүәллим мүасир дәрсин тәләбләрини әслиндә өдәјә билмир. Мүәллим һәмишә нәзәрә алмалыдыр ки, синифдә гаршысында отурмуш шакирдләр дәрсә мүхтәлиф һазырлыгла кәлмишдир, онлардан һәр биринин өзүнәмәхсус хүсусијјәти вардыр, инкишаф сәвијјәси ејни дејилдир. Мүәллим дәрс процесиндә бу амилләри нәзәрә алмаса, дәрси шакирдләрин идрак фәалијјәтинә әсасән планлашдырма мәгсәдинә наил ола билмәз. Мән бу ҹәһәти нәзәрә алараг шакирдләрин идрак фәалијјәтини активләшдирмәк үчүн ашағыдакы мәсәләләрә биринҹи нөвбәдә диггәт јетирирәм:

1. Һәлә јени дәрсә башламамыш шакирдләрими нә васитә илә олур-

Scanned with Mobile Scanner

са олсун фәал идраки фәалијјәтә— jени дәрси дипломаjа там һазырламалыjам.

2. Диггәтләриндәки гејри-сабитлијин гаршысыны алмаг мәгсәдилә мүхтәлиф васитәләр фикирләшиб тапмалы, диггәтләрини јалныз дәрс әтрафында мәркәзләшдирмәлиjәм.

3. Синфә кирәнә гәдәр шакирдләрә тә'сир көстәрмиш вә көстәрәҹәк чисм вә һадисәләрдән онлары тәҹрид етмәлиjәм.

Үмумијјәтлә, кириш мәрһәләсиндә дәрсә нәдән башламаг, нечә башламаг мәсәләси мәни чох нараһат едир. Кириш мәрһәләсини мүасир дәрс үчүн әсас мәрһәлә һесаб едирәм. Ону јени дәрс үчүн јалныз кечид һесаб едәнләри һаглы билмирәм. Чүнки һәмишә дәрсимин талејини кириш мәрһәләсиндән асылы һесаб етмиш, онун мүәллимдән јүксәк психолог мәһарәти тәләб етдијинә инанмышам.

Мән кириш мәрһәләсиндә шакирдләрә психоложи ҹәһәтдән тә'сир едиб диггәтләрини дәрс әтрафында топладығым, психоложи пријомларын көмәји илә һәјати фактлара истинад едиб онлары башга дүшүнҹәләрдән аjыра билдијим заман мүвәффәгијјәт газана билмишәм.

Бу мәгсәдлә шакирдләрлә мүсаһибә апарыб ашағы синифләрдә таныш олдуглары Низами гәһрәманларыны онлара хатырладырам Шакирдләр «Султан Сәнҹәр вә гары» һекајәсиндә Султан Сәнҹәрин ејибләрини үзүнә чырпан гарыны, «Једди көзәл»дә Бәһрам шаһа ибрәт дәрси верән Фитнәни, «Искәндәрнамә»дә Искәндәрә һәддини таныдан Нүшабәни хатырлатдыгдан сонра онларын диггәтини «Хосров вә Ширин»ин сүжетинә ҹәлб едирәм... Мүәллим бурада өзүнү әсәрин мүәллифи јериндә һисс етмәли, шаирин әсәри јарадаркән кечирдији психоложи һаллары вә кәркинликләри дәрс просесиндә онун гәдәр дујмалыдыр. Бундан башга, о, әсәрдә тәсвир олунан аjры-аjры һадисәләри дахилән һисс етмәли, кечирдији һисс вә һәјәҹанларыны данышыг тәрзи, мимикасы, һәтта лазым кәләндә һәрәкәтләри илә даһа да гүввәтләндирмәлидир. Чүнки мүәллим биринҹи шәхсдир—о, нечә дејәрләр, мүәллифи тәмсил едир. О, дәрс просесиндә үчүнҹү шәхс кими чыхыш етсә, күлдүрән һадисәләрлә күлмәсә, ағладан һадисәләрлә ағламаса, садәҹә олараг ичрачы кими өзүнү апарса зәһмәтинин нәтиҹәси ону гане етмәз.

Мүәллим гәһрәманларла, әсәрин идејасы илә әлагәдар олан психоложи вәзијјәтләри өзү үчүн сафчүрүк етмәли, онлары гәлбән дујмаға чалышмалыдыр. Бунсуз мөвзуну шакирдләрә өјрәтмәк үчүн психоложи истинад нөгтәләри тапмаг мүмкүн дејил. Лакин бу, мәсәләнин анҹаг бир ҹәһәтидир. Әсас мәсәлә шакирдләрин идрак фәалијјәтинин активләшдирилмәси илә бағлыдыр. Мән хүсусилә дәрсдә проблемли вәзијјәт јаратмаг мәгсәди илә дүшүндүрүҹү суаллардан кениш истифадә едирәм. Мәсәлән, шакирдләрә ашағыдакы суалларла мүраҹиәт едирәм:

1. Хосровла Һөрмүзү мә'нән бир-бириндән аjыран ҹәһәтләри фәргләндирә биләрсинизми?

2. Ширин Хосрову өз гәсринә бурахмамагда һаглы идими, Бәһрам Чубин ким иди?

3. Ики сәнәткары — Фәрһадла Шапуру бирләшдирән вә аjыран ҹәһәтләри мүгајисә едә биләрсинизми?

4. Мәһәббәтиндә садиглик мәсәләсиндә Хосровла Фәрһады бирләшдирән вә аjыран ҹәһәтләр һансыдыр?

5. Фәрһадын, Ширинин вә Хосровун өлүмү сизә нечә тә'сир бағышлајыр? Һәр үчү үчүн ејни ҹүр тәәссүф һисси кечирирсинизми, һансына даһа чох аҹыјырсыныз?..

Бу типли суаллар шакирдләрин һәм аjры-аjры сурәтләр вә һадисәләрә тәнгиди јанашмаларына, һәм дә әсәри әтрафлы өјрәнмәләринә көмәк етмиш олур.

Әсәрин тәһлили мүәллимдән даһа бөјүк сә'ј тәләб едир. О, бу заман гәһрәманларын характерини аҹмаг, онларын әмәлләрыны үзә чыхармаг үчүн үмумиләшдирмә, мүгајисә вә конкретләшдирмә (фәрдиләшдирмә) вә с.-дән јеринә көрә әлагәли шәкилдә истифадә етмәлидир.

Тәҹрүбә көстәрир ки, мәфкурәви тәһлил мүһакимә вә нәзәри мүддәалара әсасландығы үчүн бу заман тез-тез шакирдләрин идрак фәалијјәтинин, хүсусилә диггәт вә тәфәккүрүн, һафизә вә тәхәјјүлүн системләшдирилмәси зәруријјәти мејдана кәлир.

Мән бу мәгсәдлә нәвики шакирдләрә психоложи ҹәһәтдән тә'сир едән сөзләр, һадисәләр вә фактлар сечмәјә чалышырам, һәм дә лазыми вахтда синифдә јеринә дәјишир, әсәрдәки һадисәләрин кәркинлијини, аjры-аjры сурәтләрин мә'нәви фаҹиәси илә әлагәдар өз һиссләрими мимика, һәтта сәс тонум васитәсилә нәзәрә чарпдырырам.

Хосров, Фәрһад сурәти һаггында ејни тонла, ејни сакитликлә данышмаг мүмкүн дејил. Чүнки мүәллим јахшы билир ки, Низами әмәкчи инсанлар ичәрисиндән сечдији Фәрһадыны шаһлара гаршы гојаркән нә гәдәр горху, нә гәдәр психоложи кәркинлик чәкмишдир. Дөврүнүн одуна, аловуна пәрванә кими чырпылараг һәмин алов ичәрисиндән өз гәһрәманыны сечиб чыхартмыш бу шаирин Фәрһады һаггында одсуз, аловсуз данышмаг мүмкүндүрмү? Ахы Фәрһад Хосров кими фираван һәјат кечирмәмиш, ејш-ишрәтин нә олдуғуну билмәмишдир. Ушаглыгдан кирпији илә од галдырмыш бу гәһрәман еһтијаҹ әждәһасы илә пәнҹәләшиб она галиб кәләндән сонра Фәрһад олмушдур.

Мүәллим елә бир јол тапмалыдыр ки, шакирдләр дә бу мәнтиг әсасында—онун кими дүшүнә билсинләр.

«Ширин мүсбәт сурәтдир»—демәклә әсәрин гәһрәманыны севдирмәк олмаз. Ширинин, һәгигәтән, мүсбәт сурәт олдуғуну сүбут етмәк үчүн ону характеризә едән фактлары аjдынлашдырмаг, биринҹи нөвбәдә ондан јох, һәмин кејфиjјәтләрдән, фактлардан данышмаг лазымдыр.

Ширин һаггында данышаркән биз онун «Султан Сәнҹәр вә гары» әсәриндә олан гары нәнәсини, «Једди көзәл»дә олан Фитнә баҹысыны да онун тәрәфи-мүгабили кими көтүрүрүк. Гејд етмәлијик ки, биз гарыда горхмазлыг, ҹәсурлуг кими кејфијјәтләр көрдүксә, Фитнәдә бу кефијјәтләрә дирибашлыг, ағыллылыг, тәдбирлилик дә әлавә олунмушдур.

Шириндә јухарыда гејд етдијимиз ики сурәтин кејфијјәтинә һәм дә вәтәнпәрвәрлик, мәһәббәтиндә садиглик кими кејфијјәтләр дә вардыр.

Үмуми фактлардан хүсуси нәтиҹәләрә кәлмәк, хүсуси нәтиҹәләрдән үмуми фактлара истинад етмәк јолу илә Ширин сурәтини ашағыдакы кими тәһлил едирәм:

М: — Мәһинбанунун Ширинә нәсиһәтини, ону Хосровун мәһәббәтиндән дөндәрмәјә чалышмасыны, Ширини өзүнүн тахт-таҹ вариси көрмәк истәмәсини, лакин Ширинин өз фикриндән дөнмәмәсини хатырлајыб Ширин һаггында һансы нәтиҹәјә кәлә биләрсиниз?

Ш:—Ширин әгидәси уғрунда дөнмәздир, горхмаздыр, ону јолундан дөндәрмәк, фикрини дәјишдирмәк, гаршысында сәдд чәкмәк мүмкүн дејил.

М: — Өлкәдә Бәһрам Чубин тәһлүкәси јаранаркән Хосровун горхаглыг етмәси, Ширинин ону өз гәсринә бурахмамасыны, өлкәни әсарәтдән гуртармајынҹа онунла евләнмәјә разылыг вермәмәсини хатырлајыб нә дејә биләрсиниз?

Ш: — Ширин вәтәнпәрвәрдир, гејрәтлидир, һиссә гапылмајан бир гадындыр.

М: — Бизә мә'лумдур ки, Ширин Хосрову дәрин мәһәббәтлә севир,

бәс Фәрһада нијә демир ки, мән сәни севмирәм. Һәтта Бисутун дағына, онун көрүшүнә дә кедир?

Ш: — Ширин Хосрову севир, анчаг Фәрһада дејә билмирди ки, сәни мәрд бир инсан, јахшы сәнәткар кими севирәм. Чүнки Ширин инсаны инсан кими баша дүшән, она һөрмәт едән меһрибан, ағыллы бир гадын иди. О, башга чүр һәрәкәт едә билмәзди. Ширин исмәтли вә намуслудур, мәһәббәтинә садигдир. Бу јолда лазым кәләндә өзүнү гурбан вермәји дә бачарыр.

М: — Әсәрин сон һиссәләриндә көрүрсүнүз ки, Хосров артыг әввәлки Хосров дејилдир. О, сусуз чан вермәјә разы олур, лакин Ширини јухудан ојатмыр. Хосровда олан бу дәјишилмәнин сәбәбини ача биләрсинизми?

Ш: — Хосрову дәјишдирән јенә дә Шириндир. Ширин өз зәнкин дахили кејфијјәтләри илә Хосровун гәлбинә тә'сир едә билмиш, ону мә'нән дәјишдирмишдир.

М: — Инди сизин чавабларыныз әсасында Ширинин мүсбәт кејфијјәтләрини хатырлајаг:

1. Ширин горхмаздыр, чәсурдур, мүстәгилдир, онун гаршысына сәдд чәкмәк олмаз.

2. Ширин вәтәнпәрвәрдир, гејрәтлидир. Мәһәббәтиндә дајанәтлидир, онун мәһәббәтинә хәјанәт јол тапа билмәз.

3. Ширин инсаны бир инсан кими баша дүшән меһрибан, ағыллы, исмәтли, намуслу бир инсандыр.

4. Ширин дахилән көзәлдир. Даш үрәкли Хосрову дәјишдирән дә Ширинин дахили көзәллији олду.

Беләликлә, шакирдләрин фәаллығы шәраитиндә һәм мәзмун мәнимсәнилир, нәтичәләр чыхарылыр, һәм дә Ширин сурәти характеризә едилир.

Хосрову поеманын мәркәзи сурәтләриндән икинчиси кими тәгдим етмәк, онун кәнчлик мәзијјәтләринә сарај мүһитинин тә'сирини, Ширин сурәти илә шаирин белә бир адамы ислаһ етмәк истәмәсини шакирдләрә чатдырмаг мәгсәди илә ишими тәхминән белә суалларла гурмаға чалышырам:

1. Ушагкән көзәллији, ширин данышығы илә һамыны һејран едән Хосровун бу мәзијјәтләри илә әхлаги сифәтләри арасында сарај мүһитинин јаратдығы сонракы зиддијјәтләр һаггында ким даныша биләр?

2. Хосровун јүнкүлхасијјәтлијини, мәһәббәтинә әјләнчә кими бахан кәләчәјини фикирләшмәјән ирадәсиз бир кәнч кими нечә тәгдим едә биләрсиниз?

3. Ширинин тә'сири илә Хосровун кечирдији изтираблар, бу изтирабларын Хосрову дүнја, һәјат, өлүм мәсәләләри һаггында фикирләшмәјә сөвг едән мәсәләләри изаһ едә биләрсинизми?

4. Хосровун мәһәббәти гијмәтләндирмәји бачармадығыны, Фәрһад кими бөјүк бир сәнәт адамыны һијлә вә хәјанәт јолу илә мәһв едән мәнфи бир сурәт кими нечә характеризә едә биләрсиниз?

5. Ахырда Хосровун сафлашмасы, онун гурулуғунун, мәғрурлуғунун тәмкинликлә, ағыллылыгла әвәз олунмасыны әсасландыра биләрсинизми?

6. Низаминин Хосров сурәтини тәкмилләшдирмәклә дөврүнүн шаһзадәләринә ибрәт дәрси вермәк истәмәси, шаирин кәнчлијә мүнасибәти һаггында ким даныша биләр?

Беләликлә, шакирдләр онлара верилмиш хүсуси нәтичәләрдән үмуми нәтичәләр, һәм дә кениш нәтичәләр чыхарырлар.

Шакирдләрин зеһни јорғунлуғуну јүнкүлләшдирмәк, онларын диггәтләрини тәзәләмәк үчүн онлары Фәрһадла Хосровун дејишмәси илә таныш едир вә дејирәм:

— Ушаглар, диалогдакы икинчи шәхсин мәрдлијинә, әзәмәт вә гүрүруна бахын. Көрүн ки, әсл јахшы инсанлар нәјә гадирдирләр. Һисс едирсиниз ки, Фәрһад нә гәдәр әлчатмаз јүксәкликдә дурур. Һансы ганад Хосрову бу јүксәклијә галдыра биләр?

Фәрһад елә бир сурәтдир ки, о, охучусуну өз тә'сири алтына алыр, һәјәчанландырыр вә дахилән көврәк һиссләр кечирмәјә мәчбур едир. Чүнки бу сурәт, ејни заманда мүәллифин гајәсини, әсәрин идејасыны, һәмин дөврүн тарихи сәчијјәсини әкс етдирир.

Мән бу чәһәти нәзәрә алыб Фәрһад сурәтини ашағыдакы план әсасында тәһлил едирәм:

1. Әмәк, әмәкчи инсанлар вә Низами.

2. Фәрһад көзәл гамәтли, һүнәрли, зәнкин мә'нәви аләми олан дағкөвдәли бир икид кими.

3. Фәрһад горхмаз икид, вәфалы бир ашиг, достлугда дәјанәтли вә бөјүк сәнәткар кими.

4. Күлүнкү илә дағлара сәс салан, каналлар чәкән, әхлаг вә сөзүн гүдрәти илә шаһлардан гат-гат үстүн олан, һијлә илә мәғлуб едилән бир инсан кими Фәрһадын мә'нән галиб кәлмәси.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр әсәрин мөвзусунун тарихи шәраитини, мәзмунуну, сурәтләрин характеристикасыны мөһкәм мәнимсәјәндә әсәрин идејасыны ачмагда, онун бәдии мәзијјәтләрини үзә чыхартмагда чәтинлик чәкмирләр вә бу ишин өһдәсиндән мүстәгил олараг кәлә билирләр.

●

ЧӨРӘЈӘ ҺӨРМӘТ ҺИССИНИ НЕЧӘ АШЫЛАЈЫРАМ

Хәлил ИБРАҺИМОВ
Күрдәмир рајонундакы Моллакәнд орта мәктәбин мүәллими

ССРИ-нин Әрзаг програмынын һәјата кечирилмәсиндә шакирдләрин иштиракыны тә'мин етмәк мәгсәди илә кениш тәдбирләр планы һазырламышам. Тәдбирләр планына әсасән шакирдләримиз бүтүн топланышында, памбыг бичинләринә гуллуг етмәкдә, онун мәһсулунун вахтында вә иткисиз јығылмасында, бичинәкләрдән јем еһтијатын јаратмагда фәал иштирак едирләр. Мәктәбдә вахташыры Әрзаг програмы, онун әһәмијјәти һаггында шакирдләрлә мүхтәлиф мөвзуларда мә'рузәләр тәшкил едирәм. Бу мәгсәдлә көрүлән бүтүн ишләрдә мәктәблиләрә әсасән белә бир идеја ашылајырам ки, әлимиздә јаранан чөрәк боллуғундан гәнаәтлә истифадә етмәк, онун бир тикәсини белә атмаг олмаз. Мәһз елә буна көрә ССРИ-нин Әрзаг програмында дејилир ки, тахыл истеһсалыны һәртәрәфли артырмагла јанашы, чөрәји вә чөрәк мә'мулатыны гәнаәтлә ишләтмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә көрүлән бүтүн ишләрдә мәктәблиләрә әсасән белә бир идеја ашылајырам ки, инсанлара чөрәк гәдәр дачиб олан башга бир не'мәт јохдур. Халгымыз гәдим заманлардан чөрәјә ән мүгәддәс бир не'мәт кими бахмыш, еһтирам көстәрмиш вә чөрәк тикәсини башлары үстүндән асмышлар. Ән әзиз гонағы кәләндә дуз-чөрәклә гаршыламаг, достунун наминә чөрәк кәсмәк кими адәт халгымызын ән көзәл ән'әнәси олмушдур. Елә буна көрә дә чөрәјин гәдрини билмәк, ону уча тутмаг, учузлашдырмамаг ушағын да, бөјүјүн дә мүгәддәс борчу олмалыдыр.

Мән истәр дәрсдә, истәрсә дә дәрсдәнкәнар тәдбирләрдә шакирдләрә чөрәјә һөрмәт, онун гәдрини јахшы билмәк вә Әрзаг боллуғунун јарадылмасында бунун әһәмијјәтини шүурлу сурәтдә чатдырмаг үчүн мараглы мә'луматлардан, тарихи һадисәләрдән истифадә едирәм. Мәсәлән, V синифдә М. Ә. Сабирин «Әкинчи» ше'ринин тәдриси баша чатдыгдан сонра синфә белә

бир суалла мүрачиәт едирәм. Инди, өлкәмиздә торпағын саһиби кимдир? Шакирдләрдән алынан чаваблары үмумиләшдириб изаһ едирәм ки, өлкәмиздә торпаг да, су да, техника да—һәр шеј халгын өзүнүндүр—һамымызындыр—бизимдир. Тахылы да өзүмүз әкирик, өзүмүз бечәририк, мәһсулуну да өзүмүз мәнимсәјирик. Инди тахылын истеһсалына кениш јер верилир. Өлкәмиздә гијмәтинә көрә тахыл—чөрәк чох учуздур. Лакин һәр бир совет адамы чөрәјә һөрмәтлә јанашмалыдыр, ону уча тутмалыдыр. Изаһ едирәм ки, көркәмли адамлар һәмишә чөрәјә чох јүксәк гијмәт вермишләр. Көркәмли алим-академик А. К. Тимирјазев демишдир: «Чөрәк инсан зәкасынын бөјүк кәшфидир». Демәли, бу бөјүк кәшфин сајәсиндә һасил олан чөрәјә еһтирам көстәрмәк һамыја борчдур.

Шакирдләрдә чөрәјә мәһәббәт һиссини гүввәләндирмәкдән өтрү ашағыдакы мисралары әзбәр өјрәнилмәсини вә буна әмәл едилмәсини төвсијә едирәм.

Ону анчаг нәрдә кәс
Һүкмәтин билсә һәр кәс.
Дуз үстүндә болунмуш
Азәрбајчан чөрәји!

Даддыр, бәрәкәтлидир.
Чичәк тәравәтлидир.
Дүнјада шөһрәтлидир.
Азәрбајчан чөрәји!

С. Рүстәмин «Дуз-чөрәк», Ә. Әбүлһәсәнин «Тамаша гарышыя вәләри», Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы» вә с. әсәрләри тәдрис едәркән өлкәмиздә Әрзаг програмынын һәјата кечирилмәсиндә шакирдләрин билаваситә иштиракынын вачиблијини шәрһ етмәји дә унутмурам.

Мән Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусунда јазылан әсәрләрин тәдрисиндә дә чөрәјин әһәмијјәтини гејд етмәји лазым билирәм. Бөјүк Вәтән мүһарибәси күнләриндә мүвәггәти чәтинлијимиз оланда арха чәбһәдә чалышан халгымызын кечәли күндүзлү гатыб дөјүшән ордумузу чөрәклә тәмин етмәк, ордуја даһа чох чөрәк көндәрмәк үчүн фәдакарлыг көстәрмәләрини гејд едирәм. Елә бурадача С. Вурғунун ашағыдакы мисраларыны јада салырам.

Торпаға дүшмәнин һавајы бир дән,
Чөрәк бол оларса, басылмаз Вәтән!

Мән шакирдләрин фикрини өјрәнмәк, онларда чөрәјә гаршы јарадылан мүнасибәти мүәјјән етмәк үчүн ашағыдакы мөвзуларда иншa јаздырмағы фајдалы һесаб едирәм «Чөрәк мүгәддәс не'мәтдир», «Чөрәк елин вары, елин сәрвәтидир», «Чөрәјә һөрмәт һамынын борчудур», «Чөрәк әрзаг мәһсуллары ичәрисиндә ән гијмәтли гидадыр».

Чөрәјә һөрмәт, онун мүгәддәслијинә инам һиссини артырмаг үчүн ел сөзләринин зәрурилијинә диггәт јетирирәм. Шакирдләрә ата-бабаларымызын чөрәји мүгәддәс һесаб етмәләринин сәбәбини изаһ едирәм. Дејирәм ки, чөрәји тапдаламаг, она хор бахмаг олмаз. Чөрәји билмәдән тапдаладыгда ону өпүб, көз үстә гојурлар. Бу, мәншәтдә мөвчуд олан адәтимизә көрә белә олмалыдыр. Ата-бабаларымыз чох догру дејибләр ки, чөрәјә хор бахан, она һөрмәтсизлик едән адамын евиндә һәмишә гытлыг олар.

«Чөрәји одда јандырмазлар», Чөрәк верән ол, чөрәк кәсән олма», «Сүфрәјә әввәл чөрәк кәләр», «Чөрәк сүфрәнин шаһыдыр», «Елин чөрәјинә хаин олан саламат баш кора апармаз», «Тәр төкүб чүт әкмәјән, Һарын (чөрәјин) гәдрини нә биләр?», «Чөрәји ајаг алтда атмазлар», «Узанараг чөрәк јемәк нанкорлугдур», «Чөрәји ајаг үстә јемәзләр», «Чөрәји тулламаг күнаһдыр», «Чөрәји үзү үстә гојмазлар» вә с.

Мән грамматик чалышмалар заманы да чөрәјә аид сечдијим чүмләләрдән кениш истифадә едирәм. Грамматик чалышмалар үчүн ашағыдакы чүмләләри сечмишәм:

Чөрәк гида мәһсуллары ичәрисиндә әвәзедилмәз не'мәтдир.

Чөрәји чөрәкчијә вер, бирини дә үстәлик.

Илан вуран јатар, ач јатмаз.

Чөрәк инсаны јашадан гијмәтли сәрвәтдир.

Чөрәк һәјатдыр, чөрәк јашајышдыр.

Чөрәјин гәдрини Вәтәнин, анасынын, торпағын гәдрини биләнләр биләр.

Чөрәји дизинин үстүндә оландан кишилик көзләмә.

Чөрәк олан јердә күлүш дә вар, маһны да вар, ојун да вар.

Чөрәји бол олан халга зәвал јохдур.

Јејә биләчәјин гәдәр чөрәк көтүр.

Чөрәји исраф етмәк олмаз, гәнаәтлә истифадә етмәк лазымдыр.

Чөрәји гырыб төкмә.

Чөрәји мал-гараја једиртмәк нанкорлугдур.

Унутмајын ки, сүфрәләримиздән һәр күн төкүлән чөрәк гырынтылары тонларла чөрәк демәкдир.

Арзум будур ки, дәјирманларымыз тахыллы, чувалларымыз унлу, тәкнәләримиз чөрәкли олсун, әзиз балалар!

Һеч вахт чөрәк кәсдијин адама кәләк гәлмә.

Бүтүн газанчыны, малыны итирсән дә, һеч вахт дуз-чөрәји итирмә.

Грамматик чалышмалар заманы тәһлил етдијимиз чүмләләрин мәзмуну үзәриндә дә иш апарырам.

Сөјләнилән ел сөзләри бир даһа көстәрир ки, халг һәмишә чөрәји мүгәддәс һесаб етмиш вә она һөрмәт етмишдир. Тәхминән белә сөһбәт вә инша јазыларын нәтичәләри шакирдләрлә бирликдә мүзакирә олунур.

Мәктәбдә кечирдијимиз диспут вә охучу конфранслары шакирдләрдә чөрәјә һөрмәт вә гәнаәтчилик тәрбијәсиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу чәһәтдән «Чөрәк бол оларса, басылмаз Вәтән!» мөвзусунда кечирдијимиз охучулар конфрансы мараглы олмушдур.

Шакирдләрдән Һәтәм Кәримов С. Вурғунун «Сүнбүл», Гошгар Ибраһимов Һ. Зијанын «Сүнбүлүм», Таһирә Әбүлһәсәнова «Чөрәјим», Бәсти Һүсејнова С. Рүстәмин «Дуз-чөрәк», Күлнарә Солтанова Рафиг Мирзәағајевин «Чөрәји басмазлар», Наһидә Һүсејнова Әјјуб Кәримин «Чөрәк әтри», Гәтибә Кәримова Мәммәд Елминин «Дузлук өлчүсү», Сәфтәр Абыјев Искәндәр Е'тибарын «Зәми» ше'рләрини әзбәр сөјләдиләр.

Јығынчаға кәтирилән сүнбүлләр шакирдләрин гаршысында нүмајиш етдирилдикдән сонра онлары ашағыдакы мә'луматларла таныш етдик. Шакирдләрә баша салдыг ки, әкәр бир квадратметр зәмијә беш әдәд сүнбүл дүшәрсә, һәр һектарда 40 килограм мәһсул итәр.

Автомобилин кузовундан бир метр јола 15-дәк сүнбүл төкүләрсә, бу, бир саатда 50 килограм тахыл итирмәк демәкдир. Комбајн дүзкүн низамланмајанда бир һектар саһәдә 150 килограм итки олур.

Конфрансын ишиндә иштирак етмиш, кәнддә илк колхоз гуручулуғунун фәал үзвү, һазырда С. Ә. Ширвани адына колхозун гобагчыл сучусу Мәһәррәм Мәһәррәмов, 50 илдән артыг колхозда ишләмиш, һазырда тәгаүддә олан коммунист Күлән Рзајева колхозун тахылчыларынын әмәјиндән, чөрәјин нечә чәтинликлә әлдә едилдијиндән данышдылар.

Конфрансын ахырында шакирдләрлә республикамызын сәфалы кушәләриндән биринә—Ағдамдакы чөрәк музејинә екскурсија кетмәк гәрара алынды.

Scanned with MOBILE SCANNER

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ДАСТАНЫНЫН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Сәнубәр ҺӘКИМОВА

Бакы шәһәри, 254 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Ади данышыгда шаир-ашыгларымызын поетик јарадычылыгында, халг нағыллары, ләтифәләри, әсатир-әфсанәләриндә, еләчә дә дастанларында ишләдилән, халгын мә'нәви симасыны экс етдирән һикмәтли сөзләр бөјүмәкдә олан нәслин тәрбијәсиндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Бу чәһәтдән «Китаби-Дәдә Горгуд»ун ролу хүсуси гејд едилмәлидир. Бу дастанда халгымызын јахшы адәт-ән'әнәси, инам-е'тигадлары илә баглы һикмәтли сөзләр чохдур.

Тәчрүбәдә бу нәтичәјә кәлирәм ки, фәал һәјат мөвгеји, инам, е'тигад, дүзлүк, јолдашлыг, достлуг, гәһрәманлыг, уғурлу аилә сәадәти, әмәјә-зәһмәтә шаһ-шөһрәт кими бахмаг руһунда тәрбијәдә дастандакы һикмәтли сөзләр чох бөјүк гүввәјә маликдир. Дастанын тәдрисинә («Салур Газанын евинин јағмаланмасы») VIII синифдә 2 саат вахт ајрылмышдыр. Програмын тәләбинә ујғун олараг һәмин бојун мәзмуну үзәриндә иш апарылмалы, тәһлил едилмәли вә әсәрин идејасы шакирдләрә чатдырылмалыдыр. Мән һикмәтли сөзләрин тәрбијәви әһәмијјәтини нәзәрә алыб, дәрсдә вә дәрнәк мәшғәләләриндә шакирдләрин фикрини белә сөзләрин сечилмәсинә, она өз мүнасибәтләрини билдирмәләринә вә шүурлу сурәтдә нәтичә чыхармаларына хүсуси фикир верирәм.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанындакы һикмәтли сөзләрдән тәрбијә ишиндә истифадә етмәји гаршыја мәгсәд гојдуғумуз үчүн, илк нөвбәдә шакирдләрин диггәтини Горгуд Дәдәнин мүдрик кәламларына јөнәлдирәм. Гејд едирәм ки, дастанын әввәлиндә Озан Горгудун дилиндән верилмиш епик-лирик мурачиәтдә көрүндүјү кими, бу сөзләр бизим онларча мәһәббәт вә гәһрәманлыг дастанларымызын әввәлиндә мәчлис әһлинин диггәтини чәмләшдирмәјә јөнәлдилән һикмәтләрдир — устаднамәләрдир.

Биз дастанда Горгуд Дәдәнин һәр бир икидин шүчаәтинә, көстәрдији гәһрәманлыгына көрә ад гојдуғу әрләрдә, икидләрдә әзәли-әбәди дүнјада ашағыдакы сифәтләри көрмәк истәдијинин шаһиди олуруг:

Улашыбан сулар дашса дәнизә долмаз,
Тәккәбүрлүк ејләјәни танры севмәз.
Көнлүм учә тутан әрдә дөвләт олмаз.

Көрүндүјү, кими санки берадакы һәр бир һикмәтли сөз биткин аталар сөзүдүр. Дастандакы социал-мәишәтимизлә баглы ишләнән аталар сөзү вә мәсәлләри дә изаһ едир вә мүасир дөврүмүзлә әлагәләндирирәм:

Чалыб кәсәр үз гылычы,
мүхәннәтләр чалынча јеј.
Чала билән јениндә охла гылычдан
бир чомаг јеј.
Гонағы кәлмәјән гара евләр јыхылса
јеј.
Ат јемәјән, ачы отлар (битинчә),
битмәсә јеј.
Адам ичмәз ачы сулар сызынча,
сызмаса јеј.

Дәдә Горгудун бизи әһатә едән мадди варлыгла бир философ кими һәмишә тәмасда олдуғуну дастандан кәтирдијимиз нүмунәләрлә шакирдләрин нәзәринә чатдырырам. Горгуд Дәдәнин тәбиәт лөвһәләрини бөјүк усталыгла фәлсәфи мәгама галдырдыгыны ашағыдакы нүмунәләр әсасында шәрһ едирәм.

Кетдикчә јерин отлахларын кејик
билир.
Кәнәз јерләр чәмәнләрини гулан
билир.
Ајры-ајры јоллар инан дәвә билир.
Јелли дәрә гохуларын түлкү билир.
Дүнлә карван көчдүјүн торағај
билир.
Агыр јүкләр зәһмин гатыр
билир.
Нә јердә сызлајыр варса чәкән билир.
Гафил башын агрысын бејин билир..

Јухарыдакы вердијимиз бу нүмунәләрдәки чәтин сөзләри ајдынлашдырдыгдан сонра шакирдләр дәрк едирләр ки, Горгуд Дәдәнин бојларда сөјләдији алгыш да, гаргыш да Огуз тајфаларынын ичтимаи-сијаси һәјаты илә сых баглыдыр. Она көрә дә Дәдә Горгуд бүтүн бојларда хејир-дуа верән мүдрикдир.

Дәдә Горгуд бојларынын сонлугларындакы һикмәтли сөзләр дә марагдыр. Горгуд Атанын һәр бојдан сонра вердији хејир-дуа олдугча гијмәтлидир. Бојлардан бир нүмунәјә диггәт јетирәк:

«Дәдә Горгуд кәлибән бој бојлады, сөј сөјләди, бу огузнамәји дүздү, гошду, бөјлә деди:

— Ганы дедијим бәј әрәнләр? Дүнја мәним дејәнләр? Әҹәл алды, јер кизләди, фани дүнја јенә галды. Кәлимли, кедимли дүнја, сон учу өлүмлү дүнја.

Дастанда бөјүмәкдә олан кәнчлијимизи вәтәнпәрвәрлијә чағыран мотивләри күчлүдүр. Елә бир бој јохдур ки, биз орада јаделли ишғалчылара нифрәт һисси илә үзләшмәјәк. Орадакы һикмәтли сөзләрдән гүррәләниб-гүввәтләнмәјәк. Дастандан кәтирилән ашағыдакы нүмунәләр вәтәнин мүгәддәслијинин бир даһа сүбут едир.

Алтындакы алача атын нә ојәрсән?
Ала башлы кечимчә кәлмәз мана.
Вапындакы туғулғаны нә ојәрсән,
мәрә кафир!?
Әјри башлы човканымча кәлмәз
мана.
(Белиндәки дохсан охун нә ојәрсән,
мәрә кафир?)
Ала голлу, сәпапымча кәлмәз мана?
Ирагындан, јахынындан бәри
кәлкил!..
Јикитләрин зәрбини көркил, ондан
откил!..

Бу нүмунәләрдәки гәһрәманлыг чағырышыны бөјүмәкдә олан кәнч нәслә ашыламаг үчүн биз Ҹаваншир, Бабәк, Короғлу, Гачаг Нәби, Гачаг Кәрәм, Гатыр Мәммәд, Сәттархан, Багырхан кими халг гәһрәманларынын мүбаризәсинин бир даһа јада салыр вә «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларындакы, әлп-әрләрин сәфәрләринин, јаделли дүшмәнләрлә доггушларынын әмәлә-идеала чевиририк.

Дастан һаггында шакирдләр үмуми мә'лумат әлдә етдикдән сонра «Газан ханын евинин јағмаланмасы» бојунда вәтәнпәрвәрлик мотивләри үзәриндә кениш дајанырам. Мүсаһибәни елә тәшкил едирәм ки, шакирдләр әзбәрдән кәтирилән нүмунәләр әсасында Салур Газан, Гараҹа Чобан, Бурла хатун, Уруз сурәтләринә өз мүнасибәтләрини сөјләјә билирләр. Әсәрин тәһлили заманы һикмәтли сөзләрин үзәриндә дәниш апарырам. Белә ки, дастанда ишләнән һикмәтли сөзләр, алгыш, гаргышларын сечилмәсини шакирдләрә тапшырыр вә онун нәтичәсини јохлајырам. Дәрнәк мәшғәләләриндә дастанын ајры-ајры бојларына иллүстрасијалар чәкдирир, мүхтәлиф мөвзуларда рефератлар јаздырыр, диспутлар кечиририк.

Бүтүн бунлар халгымызын улу абидәси олан «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанына марагы гат-гат артырыр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш

КИТАБ МҮЗАКИРӘСИНИН ТӘШКИЛИ ВӘ КЕЧИРИЛМӘСИНӘ ДАИР

Јусиф ГАЗЫЈЕВ

Ермәнистан ССР-ин Гугарк рајонундакы Арчут кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Китаб үзәриндә ишин күтләви формаларындан олан китаб мүзакирәләри шакирдләри китаб үзәриндә фәал сурәтдә ишләмәјә алышдырыр, онларда тәфәккүр мүстәгиллији јарадылмасына көмәк көстәрир.

Тәҹрүбә көстәрир ки, китаб мүзакирәси үч мәрһәләдә гурулдугда јахшы нәтичә верир: мүзакирә үчүн әдәбијјатын сечилмәси вә ишин планлашдырылмасы, мүзакирәјә һазырлыг; мүзакирәнин кечирилмәси.

Мүзакирәнин сәмәрәлилији онун үчүн әдәбијјатын дүзкүн сечилмәсиндән чох асылыдыр. Мүзакирә үчүн тәвсијә едилмиш китабын мөвзусу актуал олмалы, өзүндә јүксәк идеја-бәдии кејфијјәтләри бирләшдирмәлидир. Бу заман шакирдләрин јаш хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг, фәнн мүәллимләринин, шакирдләрин рә'јини өјрәнмәк ваҹиб шәртләрдәндир.

Китаб мүзакирәсинин мүһүм мәрһәләләриндән бири она һазырлыгдыр. Тәчрүбәли китабханачылар мүзакирәни јүксәк сәвијјәдә тәшкил едиб кечирмәк үчүн мүфәссәл иш планы тәртиб едирләр. Планда ашағыдакы тәдбирләр нәзәрдә тутулур: мүзакирә олунаҹаг китабларын сијаһысы, охучу рә'јләринин топланмасы шакирдләрлә фәрди вә груп шәклиндә сөһбәтләр, мә'рузәчи вә чыхыш едәнләрә мәсләһәтләр вермәк, китаб сәркиләри, тәвсијә плакатлары вә с. васитәсилә әјани тәблигат ишинин тәшкили.

Һазырлыг процесиндә тәвсијә едилән китабын бүтүн шакирдләр тәрәфиндән мүталиә едилмәсинә наил олмаг лазымдыр. Бу ишә мүзакирәдән 2—4 һәфтә габаг башланмалыдыр ки, шакирдләрин һамысы китабы охуја билсин вә чыхышлара һазырлашсын. Китабханачылар, һабелә мүзакирәдә иштирак едәчәк дикәр шәхсләр китабын мәзмуну илә даһа дәриндән таныш олмалыдырлар.

Мүзакирәнин мүвәффәгијјәтли кечмәсинин әсас шәртләриндән бири дә охучулар арасында мәгсәдјөнлү иш бөлкүсү апармагдыр.

Тәчрүбәли мүәллим, тәрбијәчи вә јахуд китабханачылар мүзакирәдә фәал иштирак едәчәк охучулары габагчадан мүәјјәнләшдирир, онларла бирликдә мүзакирәнин планыны мүзакирә едир, иш бөлкүсү апарырлар. Әсәрин тәһлили үчүн тәртиб олунмуш сualларын һәр бирини бир вә ја ики шакирдә тапшырмаг фајдалыдыр. Суаллар јығчам вә мәзмунлу олмалы, шакирдләри дүшүндүрмәли, әсәрин мәзмунунун, идеја-бәдии кејфијјәтләринин ачылмасына хидмәт етмәлидир.

Һазырлыг дөврүндә шакирдләрин мүталиәсинә ардычыл нәзарәт етмәк, мүталиәнин кејфијјәтини јохлајыб онлара методик чәһәтдән көмәк көстәрмәк даһа фајдалыдыр. Мән чалышырам ки, онлара көмәк јохлама характери дашымасын, әсәрин неча мүталиә олунмасына нәзарәт олунсун.

Бәдии әсәрләрин мүзакирәси заманы даһа чох ашағыдакы мәсәләләрә диггәт јетирирәм: 1. Образлар сәчијјәләндирилсин, гәһрәманларын әхлаги кејфијјәтләри арашдырылсын вә һадисәнин тарихи шәраити дәрк едилсин; 2. Јазычынын тәблиг етдији идејалар, фикирләр ајдынлашдырылсын; 3. Әсәрин бәдии дәјәри (һадисәләрин инкишафы, сүжет хәтти, композисијасы, дили, сәнәткарлыг вә үслуб хүсусијјәтләри) гијмәтләндирилсин. 4. Әсәр һаггында шакирдләрин шәхси мүлаһизәләри өјрәнилсин.

Мәктәбимиздә мүзакирә просеси ашағыдакы ардычыллыгла һәјата кечирилир. Әввәлчә мүзакирәнин мәгсәд вә вәзифәси һаггында гыса мә'лумат верилир, сонра суалларын шәрһинә кечилир, әсәри мүталиә едән шакирдләр верилмиш суаллара ујғун олараг чыхышлар едирләр; мүзакирәнин сонунда чыхышлар тәһлил олунараг јекунлашдырылыр. Мүзакирәдә имкан дахилиндә әсәр мүәллифинин, фәнн мүәллимләринин, мүһарибә вә әмәк ветеранларынын иштиракы да тә'мин едилир. Бу, мүзакирәнин јүксәк сәвијјәдә вә чанлы кечмәсинә сәбәб олур, шакирдләрдә мүталиәјә мараг вә һәвәси даһа да артырыр.

Мүәллифи дә'вәт етмәк мүмкүн олмадыгда мәктуб васитәсилә онунла әлагә сахламаг да јахшы нәтичә верир. Алынан чаваб мәктубларынын мәзмуну мүзакирәләрдә шакирдләрин нәзәринә чатдырылмалыдыр. Мәсәлән, вахтилә мәктәбимиздә орду кенералы С. М. Штеменконун «Баш штаб мүһарибә илләриндә» китабынын мүзакирәсини кечирирдик. Мүзакирә заманы шакирдләр Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә даир мүәјјән мәсәләләрлә марагландылар вә мүәллифә мәктуб көндәрәрәк онларын суалларына чаваб вермәсини хаһиш етдиләр. Тезликлә С. М. Штеменкодан чаваб мәктубу алынды. Кенерал јазырды: «Әзиз ушаглар, мәним китабыма көстәрдијиниз диггәтә, ону јахшы гијмәтләндирдијинизә вә шәхсән мәнә хош арзулар билдирдијинизә көрә сизә тәшәккүр едирәм. Сизә һәјатда чан сағлығы, тәһсилдә мүвәффәгијјәтләр арзулајырам. Һәрби иши јорулмадан өјрәнин, ата вә гардашларынызын гәһрәманлыг ән'әнәләрини давам етдирин.

Суалларыныза чаваб верирәм...

Орду кенералы С. М. Штеменко».

Мүзакирә заманы чалышырам ки, шакирдләр әсәр һаггында мүстәгил фикир јүрүтсүнләр, өз фикирләрини әсасландырсынлар.

Тәчрүбәјә әсасән бу нәтичәјә кәлмишәм ки, һәгигәтән, бәдии әсәрләрин шакирдләр тәрәфиндән мүталиә едилмәси, охунан әсәрләрин мәгсәдјөнлү мүзакирәләри бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир.

●

М. Ф. Ахундов — 175

«АЛДАНМЫШ КӘВАКИБ» ПОВЕСТИНИН ПОЕТИКАСЫ

Ариф МӘМӘДОВ

филолоҝија елмләри намизәди

Көркәмли драматург, маарифчи-философ, тәнгидчи вә ичтимаи хадим М. Ф. Ахундов Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә һәм дә реалист нәсрин јарадычысы кими танынмышдыр. Онун «Алданмыш кәвакиб» повести милли [illegible] ән'әнә[illegible] инкишафында әвәзсиз рол ојна-

мыш, бәдии тәчрүбәдә әдәби мәктәбә чеврилмишдир. «Алданмыш кәвакиб»дән башлајан нәсир М. Ф. Ахундовун өлмәз ән'әнәләри јүз ијирми сәккиз илдир ки, әдәби просесдә јашамагдадыр. Тәсадүфи дејил ки, онун бу повести узун илләрдир тәнгидчиләр вә әдәбијјатшүнаслар тәрәфиндән јүксәк елми-нәзәри сәвијјәдә өјрәнилир, орта вә али мәктәбләрдә тәдрис олунур.

М. Ф. Ахундов кими философ јазычынын әдәби-бәдии ирсинин идеја-мәзмун өзүнәмәхсуслугларыны илк нөвбәдә мәһз бу ирсин поетика-сәнәткарлығыны чидди елми планда тәдгиг етмәклә гаврамаг вә баша дүшмәк олар. Хүсусән нәзәрә алсаг ки, биринчиси, М. Ф. Ахундов Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында ән чох өјрәнилән, һаггында ән чох јазылан сәнәткарлардан олса да, онун ирсинин, о чүмләдән, «Алданмыш кәвакиб» повестинин поетикасы чидди елми арашдырмаларын објектинә чеврилмәмишдир; икинчиси, бу бошлуг истәр-истәмәз повестин тәдрисиндә дә мүәјјән чәтинликләр төрәдир, онда проблемин актуаллығы да, әһәмијјәти дә там ајдынлашар.

«Алданмыш кәвакиб» реалист нәсримизин илк нүмунәсидир. Илк тәчрүбә олмасына бахмајараг, повест идеја-мәзмун вә поетика-сәнәткарлыг камиллијинә көрә дүнја нәсринин ән јахшы нүмунәләри илә бир сырада дурур. Әсәрин поетик угурлары милли нәсрин бојартым просесиндә ме'јара чеврилди, бу әсәрдән өјрәнилди вә бу әсәрин намлијјәтләри сәвијјәсиндә јазмаг мәгсәд олду. Академик М. Ариф вахтилә көркәмли сәнәткарын бәдии ирсинин өлмәзлијиндән данышаркән һаглы олараг геjд едирди ки, әсәрләринин «халг дили М. Ф. Ахундовун хатирәсини Азәрбајчан халгынын гәлбиндә әбәдиләшдирмәјә кифајәтдир».

М. Ф. Ахундовун повестинин бүтүн сәнәткарлыг мәһарәтини һәртәрәфли әһатә етмәк чәтиндир. Тәдрис просесиндә мүәллимләр үчүн фајдалы олсун дејә, маарифчи-демократын ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи-етик консепсијасынын ајдынлашмасында башлыча рол ојнајан поетик категоријалары, естетик принсипләри нәзәрдән кечирмәк даһа мәгсәдәујғун олар.

Һәр бир әсәр конкрет-тарихи шәхсијјәтин јарадычылыг мәһсулудур. Бәдии әсәрин мүәллифи кими јарадычы шәхсијјәт тәһкијә просесиндә өзүнү дә бу вә ја дикәр дәрәчәдә бәдии образыны јаратмалы олур вә јарадыр. Тарихи шәхсијјәт кими мүәллиф јарадычылыг просесинин јазыја гәдәрки мәрһәләсиндә фәаллыг көстәрир: ахтарыр, план гурур, сөзүн, чүмләнин, һәр һансы бир епизодун, һадисәнин ән оптимал вариантыны сечир вә с. Јазы просесиндә исә о, артыг әсәрин бәдии дүнјасынын мәнтиги вә ганунаујғунлуглары илә һәрәкәт едир, башланан өмрүн тәбиилијинин позмадан ону ахыра чатдырмаға чалышыр. Икинчи мәрһәләдә мүәллиф өз фәаллығыны биринчи мәрһәләдә олдуғу дәрәчәдә сахлаја билмир, бу фәаллығы итирмәмәк үчүн һәр бир сәнәткар әсәриндә өзүнүн образыны јарадыр. Демәли, һәр бир әсәрдә бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүәллиф образы иштирак едир. Мүәллиф образы әсәрдә башга иштиракчы образлар имтијазында вә һүгугунда чыхыш едир, чүнки о, тәсвирини тапан һадисәләрин јарадычысы, ән узағы исә иштиракчысы кими тәгдим олунур. Әлбәттә, тарихи шәхсијјәт кими мүәллиф өз фәаллығыны һеч дә бүтүн һалларда мүәллиф образына вермир, мүәллифлә әсас гәһрәманлардан биринин ејниләшдијн әсәрләрдә онун фәаллығы мәһз һәмин гәһрәмана кечир.

«Алданмыш кәвакиб» повестинин бәдии структурасында намә'лум һекајәчи илә јанашы мүәллиф образы да иштирак едир. Һәр бир әсәрдә мүәллиф образынын иштирак етдијини нәзәрә алсаг (әлбәттә, мүхтәлиф формаларда), бурада гејри-адилијин нәдән ибарәт олдуғу ајдын көрүнмәз. Әслиндә тәһкијәнин структурасындакы бу гејри-адилик принсипиал характер дашыјыр. Адәтән, бәдии әсәрләрдә мүәллифлә мүәллиф образы арасында јахынлыг, бирлик олур, «Алданмыш кәвакиб» повестиндә исә онларын арасында зиддијјәт вардыр. Бу зиддијјәт нәдән ибарәтдир?

Конкрет-тарихи вә јарадычы шәхсијјәт кими М. Ф. Ахундов тәсвир етдији һадисәләрә мүнасибәтдә објектив мөвге сечмишдир: мүәллиф мүмкүн дәрәчәдә чалышмышдыр ки, бәдии тәдгигин мәркәзинә чәкдији һадисәләрин реаллығына шүбһә јаранмасын, охучулар ону ујдурмада гынамасынлар, бу мәгсәдлә о, һәтта, һадисәнин тарихи мәнбәјини дә тәһкијә просесиндә вермишдир: «Олур ки, хаинләләр бу күзаришин вугуунда шүбһә едиб ону кизбә һәмл едәләр; бу сурәтдә мән олардан тәвәггә едирәм ки, «Тарихи-Аләм-Ара»да Шаһ Аббасын чулусунун једдинчи илиндә садир олан вәгаjиә мүлаһизә етсинләр». Бу, улдузларын кимәсә хәтәр јетирәчәкләринә, улдузларын алданмасына јазычынын мүнасибәтидир.

Повестдә мүәллиф образы һадисәләрин билаваситә иштиракчысы дејилдир, һадисәләрин иштиракчысы намә'лум һекајәчидир. Мүәллиф образы һадисәләрин кедишиндә көрүнмүр, о, анчаг тәһкијә заманында јашајыр. Повестин финалыны хатырласаг көрәрик ки, мүәллиф образы фәаллыға һадисәләр гуртарандан сонра башлајыр. Марағлыдыр ки, онун бу фәаллығы нәјисә дәјишдирмәк имтијазындан мәһрумдур, мүәллиф образы санки гуртармыш һадисәни шәрһ едир. Бу епизод ики бахымдан диггәти чәлб едир. 1. Улдузлара мүнасибәтдә мүәллифлә мүәллиф образынын мөвге мүхтәлифлији; 2. Һадисә заманы, тәһкијә заманы вә әсәрин јарандығы заман арасындакы әлагәләри ајдынлашдырыр.

Улдуз мәсәләсинә там инанан, даһа доғрусу, өзүнү там инанан кими көстәрән мүәллифдән фәргли олараг, мүәллиф образы алданмыш улдузлардан даһа чох алдадан иранлылардан сөһбәт ачыр, онларын улдузлара гаршы «нанкорлуғуну» писләјир. Беләликлә дә мүәллифлә мүәллиф образы арасында принсипиал фикир ајрылығы ортаја чыхыр. Онларын һәр икиси дә улдузларын һөкмүнә инанырлар, амма мүхтәлиф мәсәләләрдән данышырлар, јазычынын гәсдән тохунмадығы мәсәләләрә мүәллиф образы мүдахилә едир. Марағлыдыр, мүдахиләсиндә мүәллиф образы нә үчүн мәһз иранлылары гынајыр? Ахы улдузлары мүәллифин тәсвир етдији кими, иранлылар јох, Шаһ Аббас вә онун дәстәси алдадыблар. Иранлылар сәдәчә олараг Јусиф сәррачын һакимијјәтә мүвәггәти чыхдығыны билмирләр, чүнки гәрар гәбул олунан мәчлисдә бунун сирр кими галмасы хүсуси тапшырылмышдыр.

Инди исә мәсәләнин дикәр чәһәтинә диггәт јетирәк. Мә'лумдур ки, М. Ф. Ахундов көркәмли маарифчи-демократ олмушдур, онун һәр бир әсәриндә бу мәдәни-тарихи һәрәкатын тә'сирини көрүрүк, «Алданмыш кәвакиб» повести дә бу бахымдан истисна тәшкил етмир, әксинә, јазычынын башлыча фикирләри повестдә әксини тапмышдыр. Повестдә јахшы—идеал һөкмдар проблеми вә бир сыра маарифчилик ислаһатлары ирәли сүрүлүр. Шаһ Аббасла мүгајисәдә Јусиф шаһ идеал һөкмдардыр, о, гыса мүддәтли һакимијјәти әрзиндә фәалијјәтини халга хидмәтә сәфәрбәр едир, ислаһатлар һәјата кечирир. Повестдә һадисәләр 12 күнү әһатә едир. Јусиф сәррач исә һакимијјәт башында чәмиси 7 күн галыр. 7 күн әрзиндә онун бүтүн ислаһатларынын һәјата кечмәси гејри-мүмкүн мәсәләдир (тәсадүфи дејил ки, биз әсәрдә һәјата кечмиш ислаһатлар аз көрүрүк, даһа чох ислаһатлар һаггында әмрләр ешидирик.) Ислаһатлары вермәкдә әсас мәгсәд Јусиф сәррачын әдаләтли шаһ олдуғуну әјани шәкилдә көстәрмәкдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Нәтиҹәдә Јусиф шаһы—идеал шаһы нә үлдузлар алдадыр, нә дә Шаһ Аббас, ону мәһз иранлылар мәһв едирләр. Халгын Јусиф шаһа гаршы галдырдыгы гијам вә сәлтәнәтә, хошбәхтлијинә гаршы көрдүјү тәдбири гијама чеврилир. Халг алданмыш, азад шаһ һакимијјәтинә һазыр дејилди, һазыр олмамаг вәрдиш, халг буну истәмирди вә бачармырды. Ахундовун нәзәриндә фаҹиә шаһын өлүмүндә јох, халгын бу өлүмү истәмәләриндә вә буна чалышмаларында иди. Буна көрә дә көркәмли сәнәткар Абдулла Шаигин сәррафт фикри илә десәк, «онлар үлдузлары дејил, өзләрини алдадырлар». Јусиф шаһын мәһви нә онун әтрафындакылары, нә дә охуҹуну јандырмыр, чүнки әсас мәсәлә Јусиф шаһын шәхси талеји јох, онун симасында әдаләтли шаһлыгын, мүтәрәгги ислаһатларын сәмәрәсиз, нәтиҹәсиз галмасыдыр. Мәһз бүтүн бунлары нәзәрә алдыгдан сонра мүәллиф образынын үлдузлара гәјгы илә јанашмасынын, иранлылары тәһмәтләндирмәсинин сәбәби ајдын олур. Мүәллифин там ҹидди планда јанашдыгы үлдуз мәсәләсинә мүәллиф образы иронија илә јанашыр, онун гәзәби дә, иронијасы да, сәпкиси дә, нифрәти дә ејни бир објектә тушланыр—иранлылара, кениш мә'нада хошбәхтлијин уғрунда мүбаризә апармајан, зүлмүн, әдаләтсизлијин гачылмаз гануна ујғунлуг олдуғуну гәбул едән халга.

«Алданмыш кәвакиб» повестинин алданмыш халг һаггында повест олдуғуну әсәрин заман бахымындан тәшкили дә бир даһа сүбут едир. «Алданмыш кәвакиб» повестинин заман планы үчлүдүр: 1. һадисә вә әһвалатларын баш вердији заман; 2. һадисә вә әһвалатларын нәгл олундуғу заман; 3. мүәллиф заманы. Биринҹи заман һадисә, икинҹи заман тәһкијә, үчүнҹү заман исә әсәрин јазылдыгы замандыр.

Һадисә заманы илә тәһкијә заманы бәдии әсәрдә һеч вахт ејниләшмир, үст-үстә дүшмүр (сөһбәт нәгл әсәрләриндән кедир). Һәр ики заманы һекајәчи образы әлагәләндирир, о, һадисәләрин бирбаша иштиракчысыдыр, амма көзү илә көрдүкләрини арадан хејли вахт кечәндән сонра данышыр. Белә бир факта диггәт јетирәк: Шаһ Аббасын һәрәми олан күрҹү гызы Аббас Мәһәммәд оғлуна әрә кетмәк истәмәјиб кери—вәтәнинә гајыдыр. Бу кәлиндән шүбһәләнән күрҹүләр гызы кери көндәрмәк истәјирләр. Һекајәчи дејир: «Амма билмирәм ки, нә әмр ваге олду ки, ону унутдулар...» Бүтүн бу просесләр бир нечә күнүн ичәрисиндә баш верә билмәз, дикәр тәрәфдән мәкан мүхтәлифлији дә (һекајәчи Ирандадыр, гыз исә Күрҹүстана гајытмыбдыр) һадисә заманы илә тәһкијә заманы арасында дистансијаны зәруриләшдирир. Беләликлә, мә'лум олур ки, һекајәчи чохдан олуб-гуртармыш һадисәни данышыр.

Повестин тәһкијәси бүтөвлүкдә һекајәчијә мәхсус дејилдир. Намә'лум һекајәчи тәһкијәсини гуртарандан сонра онун данышмаг функсијасы мүәллиф образына кечир. Мүәллиф образы гуртармыш һадисәнин гуртармазлыгындан данышыр, башга сөзлә десәк, о, һадисә, тәһкијә вә мүәллиф заманыны бир-бирилә әлагәләндирмәклә диггәти проблемин сабитлијинә вә давамлылыгына ҹәлб едир. Фикримизи изаһ едәк.

Мүәллиф образы һадисәләрин баш вердији заманла һадисәләрин гәләмә алындыгы заманыны ваһид тәһкијә заманында әлагәләндирир, нәтиҹәдә сәнәткар нијјәтинин, мәтләбинин мүасирлији, актуаллыгы кениш тарихи контекстдә көтүрүлүр вә әсасландырылыр. Шаһ Аббасын һакимијјәти илләриндә үлдузларын кәтирәҹәји бәлаја һеч кәсдә шүбһә ојанмырды: буна дөвләт хадимләри дә инанырды, кениш халг күтләси дә. Мүәллиф образы да өзүнү бу бәлаја там ҹиддијјәти илә инанан кими көстәрир. «Бу кәвакибин һәмагәтинә мән тәәҹҹүб едирәм ки, нечә билмәдиләр иранилар олары алдадырлар?» «Амма кәвакиби дә гынамаг јохдур. Шаһ Аббасын худи-шәхсинә нисбәтән кәвакибин бир әдавәти јох иди. Олара лазым иди ки, новруздан он беш күн кечмиш Иран сәлтәнәтинин тәхтиндән бир шәхси ашаға салыб бәдбәхт етсинләр. Бу вахтда Иран сәлтәнәтинин тахтында отурмушду Јусиф сәррач. Она биналәнкәвакиб ону ашағы салыб бәдбәхт етдиләр. Кәвакибин һәркиз хәјалындан хүтур етмәзди ки, иранилар олары алдадаҹаглар, падшаһи һәгигинин әвәзинә падшаһи-мәснуу оларын сәдәмәсинин алтына салаҹаглар...»

Үлдузлар нә Шаһ Аббасы, нә дә Јусиф сәррачы күнаһландырмырлар, онлара садәҹә оларағ бир гурбан лазымдыр. Гурбаны мүәјјәнләшдирән Шаһ Аббас вә онун дәстәси, нечә дејәрләр, кәсән исә халг олду. Демәли, халг һәлә өз сәадәтинә кордур. Мүәллиф образы һадисәләрин гызгын вахты мәһз буна көрә иронија објекти кими сечир, о, алдандыгларына көрә үлдузларын һалына тәәссүфләнир, алдатдыгларына көрә иранлылары (һалбуки үлдузлары Шаһ Аббасын дәстәси алдадыр) тәһмәтләндирир.

Ахундовшүнаслыгда белә бир фикир һөкм сүрүр ки, көркәмли мүтәфәккир бир чох консепсијасына, о ҹүмләдән идеал һөкмдар консепсијасына көрә маарифчи-демократ сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Бизим буна һеч бир е'тиразымыз јохдур, бизи мәсәләнин башга тәрәфи марагландырыр. Әввәлдә гејд етмишдик ки, идеал шаһ кими Јусиф сәррач идеаллыгыны тәсдиг етмәмиш арадан көтүрүлүр, онун идеаллыгыны анҹаг ислаһатларла әлагәдар вердији әмрләр әјани шәкилдә көстәрир. Идеал шаһ мәһв олур, даһа доғрусу, ону мәһв едирләр. Бу бахымдан јанашдыгда ајдын олур ки, маарифчи-демократ кими М. Ф. Ахундову јалныз идеал шаһ проблеми јох, ејни заманда вә даһа чох идеал халг проблеми марагландырмышдыр. Драматуркијасында күтләви халг образлары (нүхүлүләр, кәндлиләр, тәбризлиләр вә с.) јаратмасы да халг проблеминин М. Ф. Ахундов јарадыҹылыгында тәсадүфи олмадыгыны көстәрир.

Повестдә мүәллиф образы халг проблеминин тарихән (Шаһ Аббасын һакимијјәти илләриндән) газандыгы кејфијјәти мүасир дөврдә дә сахладыгыны көстәрмәк үчүн лазым кәлмишдир. Проблемин мүасирлији вә актуаллыгы мәһз мүәллиф образынын һадисә заманындан сонра башлајан вә тәһкијә заманында давам олунан фәаллыгында әксини тапыр. Әввәлдә гејд етмишдик ки, мүәллиф образы илә мүәллиф арасында ејнилик јохдур, әксинә, конфликт вардыр. Бу конфликт формал характер дашыјыр, јә'ни зәһиридир. Јарадыҹы шәхсијјәт кими мүәллиф там ҹиддидир, мүәллиф образында исә иронија күҹлүдүр. Иронијанын маһијјәтини вә характерини дүзкүн мүәјјәнләшдирдикдән сонра ајдын олур ки, мүәллиф образы да мүәллиф дејәни дејир, амма тамамилә башга формада вә шәкилдә. Бүтүн бунлар исә сәнәткарлыг мәһарәти вә гүдрәти илә бағлы мәсәләләрдир.

Әсл сәнәт әсәриндә идеја-мәзмун вә поетика-сәнәткарлыг вәһдәт тәшкил едир. Бәдии әсәрин камиллији мәһз бу вәһдәтин әсасында јараныр. Көркәмли сәнәткар һеч бир әсәриндә идејаны чылпаг ифадә етмәмиш, тәсвир просесиндә ачыг тенденсијачылыг јолуну сечмәмишдир. М. Ф. Ахундовун һәр бир әсәри, о ҹүмләдән, «Алданмыш кәвакиб» повести идеја-мәзмун вә поетика-сәнәткарлыг тәрәфләринин вәһдәти илә камиллик газанан өлмәз әсәрләрдәндир.

Scanned with MOBILE SCANNER

МИРЗӘ ФӘТӘЛИ АХУНДОВУН ШӘХСИ ФОНДУ

Әзизага МӘММӘДОВ

филолокија елмләри доктору

Республика әлјазмалар фондунда Мирзә Фәтәли Ахундовун шәхси архив сәнәдләри вә материаллары мүһафизә олунур. Бурада бөјүк алим вә әдибин өлмәз әсәрләринин автографлары, драм әсәрләринин әлјазмалары, илк нәшрләри, рәсми јазышмалары, фәлсәфи мәктублары; ән кичик архив сәнәдләриндән тутмуш бүтүн дикәр јазылары гајғы илә сахланылмышдыр. Бу архив сәнәдләриндә бөјүк әдибин рәнкарәнк һәјатынын мүхтәлиф ҹәһәтләри — ичтимаи мүбаризәси, әдәби вә елми фәалијјәти өз әксини тапмышдыр.

Архив сәнәдләриндән өјрәнирик ки, М. Ф. Ахундов јазышдығы мәсләк достлары илә бир чох һалларда өз мәктубларынын сахланылмасыны мәсләһәт көрүрдү. О, 1870-ҹи илдә Мирзә Мелкум хана јаздығы бир мәктубунда дејирди:

«Бу мәктуб өз хәттим илә јазылмышдыр; јыртыб атмајасыныз, портманынызда сахлајын, мән өләндән сонра әлиниздә әнтиг вә јадикардыр».

Мүәллиф өз әсәрләринин бир нечә нүсхәдән ибарәт үзүнү көчүрмүш материаллары ајрыҹа дәфтәр һалында мүһафизә етмишдир.

Јалныз ингилабдан сонра М. Ф. Ахундовун архив материаллары шәхси әлләрдән топланылыб, архив сәлигәсилә низама салынмышдыр.

631 әдәддән ибарәт олан бу шәхси фонд материаллары мүәллифин әсәрләринин әлјазмалары вә дикәр сәнәдләрдән ибарәтдир.

Шәхси фондунда М. Ф. Ахундовун шеʼрләри, нәср, драм әсәрләри, фәлсәфи трактатлары, әдәби-тәнгиди әсәрләринин автографлары вә әлјазмалары сахланылыр. Бурада мүәллифин јени әлифба лајиһәләри, Ахундовун мүхтәлиф шәхсләрә јаздығы мәктубларын сурәтләри, мүхтәлиф әдәби вә ичтимаи мәзмунлу гејдләри, башга-башга идарә вә мүәссисәләрә јаздығы әризә вә сәнәдләрин сурәтләри, Ахундова көндәрилән тәʼлигәләр вә аиләсинә аид сәнәдләр вардыр.

М. Ф. Ахундов јарадыҹылығa шеʼрлә башламышса да онун поезијасындан чох аз бир һиссәси, 30-а гәдәр шеʼри галмышдыр. «Сәбуһи» тәхәллүсү илә шеʼрләр јазан мүәллифин бу әсәрләри дә онун истеʼдадлы бир шаир олмасына һагг газандырыр. Бундан башга, шеʼрләрин бир нечәси Мирзә Фәтәлинин шәхси фондунда мүһафизә олунан Г. Б. Закирин «Диваны», Сәʼди Ширазинин «Күллијјаты»нын аг сәһифәләриндә вә башга китабларын һашијәләриндә јазылмышдыр.

М. Ф. Ахундовун 1837-ҹи илдә јазмыш олдуғу мәшһур «А.С. Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы»нын автографы исә 4 сәһифәдән ибарәт 2 аг вәрәгдә јазылмышдыр. Мүәллифин шәхси фондунда Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә гәзәлләри дә вардыр. Азәрбајҹан дилиндә јаздығы дикәр бир гәзәли мүәллифин өз китабханасында сахланылан фарсча «Бүрһани-гате» лүғәтинин аг вәрәгиндә јазылмышдыр. Бу шеʼр Сејид Әзим Ширванинин:

Еј заһиди-бизовг бу мәсҹид ки, сәнин вар,
Олсајды мәним, мән ону мејханә едәрдим.

мәтләʼли гәзәлиндән иттибас олуб, мәʼна еʼтибарилә даһа долғун бир шеʼрдир.

М. Ф. Ахундовун шәхси фондунда бунлардан башга 4 фарсча гәсидәси вардыр. Гәсидәләрдән биринин үзәриндә олан кичик бир гејддән анлашылыр ки, полковник М. Ф. Ахундзадә өз досту А. П. Берженин хаһиши илә 1876-ҹы илдә Тифлисә кәлән «Ванда» адлы полшалы кәнҹ актриса гыза һәср етмишдир. Бурада мүәллифин 1869-ҹу илдә јаздығы «Јени әлифба һаггында мәнзумә»си, 2 тәҹниси, 1 мүхәммәси, шаһмат ојуну һаггында, бир лирик шеʼри, «Фуад пашанын мәдһиндә», «Чешмә китабәси» шеʼрләринин автографлары сахланылыр. Бунлардан башга шәхси фондда мүәллифин «Закирә мәктуб», «Ҹәфәргулу ханә» адлы мәнзум мәктубларынын әсли, «Молла Кәрим азанчы илә тәрәкәмә гадынын мүкалимәси», «Һекајәти Сејид Әләм Салјани», «Молла Әли Ахунд һаггында» вә башга Азәрбајҹан дилиндә јаздығы сатирик мәнзумәләринин автографлары мүһафизә олунур.

Бурада Азәрбајҹан нәсринин илк көзәл нүмунәләриндән бири олан мүәллифин 1857-ҹи илдә јаздығы «Алданмыш кәвакиб» повестинин ики әлјазмасы — автограф нүсхәси сахланылыр. Әлјазмаларындан биринҹи нүсхәсинин бир вәрәгинин алтында сензор Гајытмазовун рус дилиндә нәзарәт гејди вардыр. Бурада еләҹә дә «Алданмыш кәвакиб» әсәринин 17 ијул 1857-ҹи ил тарихли рус дилиндә «Обманутыја планеты» ады илә тәрҹүмәсинин ики нүсхәси сахланылыр.

Азәрбајҹан драматургијасынын баниси М. Ф. Ахундов, 1850-1855-ҹи илләр арасында өзүнүн мәшһур алты комедијасыны јазмышдыр. Комедијаларын шәхси фондда сахланылан 12 нүсхәдән ибарәт олан автограф вә катибләр тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш әлјазмалары, [illegible] бир мараг ојадыр. Комедијалардан 1852-ҹи илә гәдәр јазылан вә мүәллиф тәрәфиндән сәһнәјә салынан «Һекајәти Молла Ибраһимхәлил кимјакәр», «Һекајәти-Мүсјө Жордан һәкими-нәбатәт вә дәрвиш Мәстәли шаһ ҹадукүни мәшһур», «Сәркүзәшти-мәрди-хәсис» («Һачы Гара») адлы беш комедијасы бир ҹилддә катиб тәрәфиндән үзү көчүрүлүб тәртиб едилмишдир. Ҹилдин сонунда катибин фарсча белә бир гејди вардыр:

«1269-чу илдә (1852) һәгигәтләри дәгиг сурәтдә өјрәнән маарифпәрвәр, бәдии сөз устады ҹәнаб Мирзә Фәтәли Ахундзадә мән кичик бәндә Абдулланы өз јанына чағырыб, әсәрләриндән ибарәт олан бу «Тәмсилат»ын сурәтини чыхармағы мәнә тәклиф етди. Мән дә бу әмри јеринә јетирәрәк, һәмин тәмсилаты мүсвәддәсиндән көчүртдүм.

Тифлис шәһәриндә јашајан импиратор кимназијасынын мүәллими Молла Абдулла Молла Баба оғлу».

Шәхси фондда сахланылан даһа башга бир [illegible] әлјазмасында М. Ф. Ахундовун «Тәмсилат» адлы вердији пјесләр мәҹмуәси диггәти ҹәлб едир. Бунун үзәриндә 1267-1269-ҹу илдә (1850-1852) јазылмыш тарихи көстәрилмишдир. Ҹилдин сәһифәләриндә сензор Гајытмазовун нәзарәт гејдләри вардыр. Бу мүһүм әлјазмаларында мүәллифин «Мүрафиә вәкилләри»ндән башга галан бүтүн комедијалары, Мирзә Фәтәли тәрәфиндән «Тәмсилат»а әлавә олунмуш мүгәддимәси сахланылыр. «Фәһристи-китаб»да мүәллифин театрын әһәмијјәти һаггында нәзәри мүлаһизәләри, «Хитаб бәр катиб»дә Азәрбајҹан дилинин имла гајдалары, театр-сәһнә дилинин садәлији һаггында фикирләри, «Хитаб бәр фүгәла»да исә актјор вә сәнәтинә аид фајдалы мәсләһәтләри вардыр.

Бурада «Тәмсилат»ын әлјазмасынын илк вәрәгләриндә диггәти чәкән бир нечә гејдләрә раст кәлирик. «Тәмсилат»ын М. Ф. Ахундов тәрәфиндән Гафгаз ҹанишини кнјаз М. С. Воронсова вә кнјаз Барјатинскијә итһаф едилмәси барәдә рус дилиндә вә әрәб әлифбасы илә азәрбајҹанча мүәллифин вә һәм дә катибин хәттилә гејдләри; «Тәмсилат»ын чапа верилмәси барәдә сензор Гајытмазовун имзалы гејди вә с. көстәрмәк олар.

Шәхси фондда «Һачы Гара» комедијасынын Ахундовун өз әли илә јазылмыш үч нүсхәси, «Мүрафиә вәкилләри»нин башгасы тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш русча ики мүхтәлиф нүсхәси; 1852-ҹи илдә «Хырс гулдурбасан» комедијасынын русча-

Scanned with MOBILE SCANNER

ја тәрчүмә олунмуш бир нүсхәси вә 1875-чи илдә «Мусје Жордан һәкими-нәбатәт вә дәрвиш Мәстәли Шаһ чадукуни мәшһур» вә 1874-чи илдә «Сәркүзәшти-вәзири-хани Ләнкәран» пјесләринин ермәни дилинә тәрчүмәләри мүһафизә олунур.

Мирзә Фәтәли өз әсәрләринин дүзкүн тәрчүмә едилмәсинә вә һәтта онларын дүрүст, дәгиг адландырылмасына диггәт верирди. О, досту Мирзә Јусиф хана јаздыгы 1870-чи ил 17 декабр тарихли бир мәктубунда Иранда «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Сәраб»ын фарсча тәрчүмәси заманы «Сәраб» сөзү јеринә «Ләнкәран» јазылмасыны хаһиш етмишдир. Мә'лум олдуғу үзрә әсәрдә һадисәләр Азәрбајчанын дәниз кәнары ханлыгларынын бириндә тәсвир олунур.

Шәхси фондда сахланылан материаллар ичәрисиндә М. Ф. Ахундовун әдәби-тәнгиди мәгаләләринин әлјазмалары да вардыр. Бунлардан тәбризли «Мирзә Аганын пјесләринин тәнгиди» (28) VI-1871). Иранын «Милләт» гәзети мүһәрриринә мәктуб» (1866), «Рисаләји-Ирад» (Рзагулу хан Һидајәтин «Розәтүс-сәфа» адлы тарих китабы һаггында тәнгид (1860), «Моллаји Руми вә онун тәснифаты һаггында» (8) VII-1876), «Ше'р һаггында», «Мәним әзизим капитан Султанов» (15) II-1877), «Фәһристи-китаб» адлы Азәрбајчан вә фарс дилләриндә чәми 8 тәнгиди әсәринин автографы вардыр.

Мирзә Фәтәли бу тәнгиди мәгаләләринин поетика, нәсрлә нәзмин фәрги, драматуркија, театр вә актјор сәнәти, әдәбијјатшүнаслыг, дилшүнаслыг, орта әср идеалист Шәрг китабларынын тәнгиди вә с. мөвзуларда јазмышдыр. О, «Фәһристи-китаб» мәгаләсиндә Фирдовси, Низами, Чами, Сә'ди, Моллаји Руми, Һафиз, Фүзули кими бөјүк сәнәткарларын јарадычылыгына өз мүнасибәтини билдирдикдән сонра ше'рлә нәзмин әсас фәргләриндән бәһс едирди. О, бурада Вагиф вә Закирин симасында реалист ше'рә чох јүксәк гијмәт верирди. «Фәһристи-китаб»ын ахырында белә бир мараглы гејд дә охујуруг:

«Милләти-ислам ше'рлә нәзмин фәргиндән вагиф вә бу ики шәхсин (Вагиф вә Закир-Ә. М.) һаггында ариф етмәк үчүн онларын мәнзуматынын о мигдарда ки, дәстикир олду бир мүчәллидин ичиндә басдырыб, мүнтәшир едирәм; та ки, бундан сонра ше'р маддәси илә зүһура кәлән вичудлара нүмунә вә әндазә олсун».

Бу гејддән ајдын олур ки, Мирзә Фәтәли Вагиф вә Закирин әсәрләриндән ибарәт бир мәчмуә чап етмәк истәмиш, лакин сонра һансы сәбәбләр үзүндән исә бу китаб чап олунмамышдыр.

М. Ф. Ахундов, 15 феврал 1877-чи ил тарихли «Мәним әзизим капитан Султанов» адлы мәгаләсиндә о заман «Әкинчи» гәзетинин сәһифәләриндә мәһәррәмлик тә'зијәдарлыгыны мүдафиә едән капитан Султановун дини-фанатик көрүшләринин кәскин тәнгид етмишдир. Мирзә Фәтәли бу барәдә јаздыгы мәгаләни «Әкинчи» гәзетиндә чап етмәк үчүн гәзетин редактору Һ. Б. Зәрдабијә көндәрмишдир. Мәгаләнин әввәлиндә мүәллиф Һ. Б. Зәрдабијә мүрачиәт едәрәк јазырды:

«Һәсәнбәј, билмирәм, әввәл сәнә чаваб јазым, ја капитан Султанова. Гој әввәл насиһанә бир нечә кәлмә она јазым, үрәјими бошалдым. Чүнки чох гәфләтдәдир. Үрәјими дарыхдырды. Сонра сәнә чаваб јазарам. Мә'лум мәтләбимиз хүсусунда».

Сон заманлара гәдәр әсәрләри М. Ф. Ахундовун шәхси фондунда сахланылан тәбризли драматург Мирзә Аганын пјесләринин мүәллифлији сәһв олараг, Мирзә Мелкум хана аид едилирди. Лакин апарылан тәдгигатдан ајдын олур ки, бу 4 пјес («Һекајәти-әввәл сәркүзәшти-Әшрәфхан», «Сәркүзәшти Шаһ гулу Мирзә дәр Кирманшаһан», «Тәригеји-һөкумәти-Заман хан дәр Буручүрд», «Гиссеји-ешгибазији Ага Һашым Халхали вә сәркүзәшти-ан ајјам») мүәллифи Мирзә Мелкум хан дејил, тәбризли Мирзә Агадыр.

Пјесләрин чилди үзәриндә русча вә фарсча ашағыдакы гејди охујуруг: «Адрес Мирза Аги в Тегеран» Его высокостепенству Мирза Аге, служащему писмоводителем персидской переписки при французском посольстве в Тегеран».

Бурадан ајдын олур ки, пјесләрин мүәллифи Мирзә Аға о заман Теһранда Франса сәфарәтханасында фарсча јазышмаларын катиби вәзифәсиндә хидмәт етмишдир. Шәрти олараг «Мирзә Аганын пјесләри һаггында критика» адландырылан Мирзә Фәтәлинин бу мәшһур тәнгиди мәгаләсини мүәллиф әсәрин әввәлиндә «Бәрадәри-Меһрибан Мирзә Аға әтаүллаһ өмр кәм» сәрлөвһәсилә јазмышдыр.

Шәхси фонд сәнәдләриндән ајдын олур ки, Мирзә Аға јаздыгы бу 4 пјесини о заман рә'ј үчүн Мирзә Фәтәлијә көндәрибмиш. М. Ф. Ахундов өз мәгаләсиндә Мирзә Аганын пјесләринин нөгсанларыны елми-нәзәри мүлаһизәләр әсасында тәнгид едәрәк, «Драм фәнни»ни милләт үчүн ән фајдалы бир әдәби жанр кими гијмәтләндириб «Сәнәтләрин ән шәрәфлиси» адландырырды.

Шәхси фонд материаллары ичәрисиндә материалист вә атеист философ М. Ф. Ахундовун ичтимаи-фәлсәфи көрүшләрини әкс етдирән әсәрләри әсас јер тутур.

М. Ф. Ахундовун Азәрбајчан дилиндә јаздыгы ән мәшһур фәлсәфи әсәри олан «Һиндистан шаһзадәси Қәмалүддөвләнин өз досту Иран шаһзадәси Чәлалүддөвләјә үч мәктубу вә Чәлалүддөвләнин она чавабы» фәлсәфи трактатынын 8 нүсхәси мүһафизә олунур. Бу фәлсәфи мәктубларын азәрбајчанча ики, фарсча беш вә рус дилиндә бир нүсхәси вардыр. Русча тәрчүмәсинә М. Ф. Ахундовун Петербург нәшријјатчыларындан Ј. А. Исакова јаздыгы мәктубун сурәти әлавә едилмишдир. Бу материаллардан мә'лум олур ки, М. Ф. Ахундов «Қәмалүддөвлә мәктублары»нын мүхтәлиф дилләрдә чап едилмәси үчүн чох әмәк сәрф етмишдир. «Қәмалүддөвлә мәктублары»на гәдәр Јахын Шәргдә ислам дининин, хурафатын, мөвһуматы вә Шәрг деспотизмини һеч бир мүәллиф М. Ф. Ахундов гәдәр чәсарәтлә тәнгид едә билмәмиш; шәхсијјәт азадлыгы, инсан һүгугларынын горунмасы, демократик гурулуш уғрунда мүбаризәдә һеч кәс онун гәдәр ачыг-ајдын фикирләр ирәли сүрмәмишдир. Белә бир мүһүм вәзифәни Мирзә Фәтәли өз үзәринә көтүрмүшдүр. Одур ки, габагчыл фәлсәфи, ичтимаи фикирләрин әсл мә'насыны «бүтүн халга» горхмадан вә чәсарәтлә сөјләмәк үчүн Мирзә Фәтәли «Қәмалүддөвлә мәктублары»ны азәрбајчанча јазмыш, фарсча да јазараг, достлары васитәсилә Иранда вә бүтүн Јахын Шәргдә јајмаг истәмиш, рус дилиндә чап етмәк үчүн һазырламышдыр. Мүәллиф мәгсәдинә наил олмаг үчүн бу барәдә хејли чалышмыш вә өз һесабына чохлу хәрч чәкәрәк «Қәмалүддөвлә мәктублары»нын үзүнү катибләрә көчүртмүш; Азәрбајчан, Иран, Русија вә Гәрби Авропада олан достларына, танышларына, бир нүсхәсини дә көркәмли Азәрбајчан алими, Петербург университетинин профессору Мирзә Қазымбәјә көндәрмишдир.

М. Ф. Ахундов «Қәмалүддөвлә мәктублары»нын әһәмијјәтини бүтүн дүнјаја танытмаг истәмиш вә онун Авропа дилләриндә дә чап олунмасы уғрунда чалышмышдыр. О, Петербург нәшријјатчыларындан Ј. А. Исакова јаздыгы мәктубда «Қәмалүддөвлә мәктублары»ны русча нәшр етмәклә бәрабәр Авропа дилләринә тәрчүмәси һаггында дејирди:

«... Мән бу китабын франсыз, алман вә инкилис дилләринә дә тәрчүмәсини арзу едирәм вә мүәјјән шәрт әсасында бу дилләрдә тәрчүмәләри Петербургда чап етмәк ихтијарыны да Сизә вермәјә һазырам».

«Қәмалүддөвлә мәктублары»ны Мирзә Фәтәли өз хәрчи илә франсыз, алман вә инкилис дилләринә тәрчүмә етдирмишдир. Чох тәәссүф ки, бу тәрчүмәләрин сурәтләри сахланылмамышдыр. Лакин бөјүк мүтә-

фәкир узун илләр боју чалышмасына бахмајараг «Кәмалүддөвлә мәктублары» нә өз сағлығында вә нә дә нигилаба гәдәр чап едилмишдир. Бу мүһүм фәлсәфи әсәр јалныз Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра илк дәфә 1924-ҹү илдә чап олунмушдур.

Шәхси фондда Мирзә Фәталинин мүхтәлиф шәхсијјәтләрә јаздығы мәктубларын 156 әдәдинин сурәти чыхарылыб мүһафизә олунур. О, өз дөврүнүн габагчыл, тәрәггипәрвәр зијалылары вә вәзифәли шәхсләрдән досту Мирзә Мелкум хана, Мирзә Јусиф хана, Әли хана, Ҹәләләддин Мирзәјә, Әлигулу Мирзәјә, Манекчи Саһибә, оғлу Рәшид Ахундова, рус алим вә шәргшүнасы Дорна; нәшријјатчылардан Исакова, Гриммә вә башгаларына көндәрдији бир чох мәктублардан мә'лум олур ки, о, јени әлифба уғрунда мүбаризәјә, өз комедијаларынын, «Кәмалүддөвлә мәктубларыны»нын тәрҹүмә едилиб, чап олунмасына чох бөјүк әмәк сәрф етмишдир.

Шәхси фондун сәнәдләри ичәрисиндә М. Ф. Ахундовун 20 нүсхәдән ибарәт олан јени әлифба лајиһәләринин мүхтәлиф вариантлары сахланылыр.

Бурада еjни заманда Мирзә Фәталинин мүхтәлиф вәзифәли шәхсләрә вә идарәләрә јаздығы әризәләрин сурәтләри, јазылы мә'рузәләри, кичик гејд вәрәгләри, шәхси сәнәдләри вардыр.

М. Ф. Ахундовун әризәләри ичәрисиндә гызларын мәктәбә ҹәлб едилмәси, Нуха̄ја һөкумәт тәрәфиндән су кәмәринин чәкилмәси вә с. һаггында марағлы мә'лумат вардыр. Бурада Мирзә Фәталинин һәјат вә фәалијјәтинә аид сәнәдләр ичәрисиндә М. Ф. Ахундовун тәвәллүдү һаггында Азәрбајҹан дилиндә шәһадәтнамә, 1835-ҹи ил јанварда чапишин дәфтәрханасында тәрҹүмәчи көмәкчиси вәзифәсинә тә'јин олунмасы барәдә әмр; 1836-1840-ҹы илләрдә мүәллимлик етмәси һаггында Тифлис гәзә мәктәби мүдири Хачатур Абовјан тәрәфиндән верилән шәһадәтнамә; рус-Иран дөвләтләри арасында олан данышыгларда тәрҹүмәчилик вәзифәсини лајигинҹә јеринә јетирдијинә көрә Иран дөвләти тәрәфиндән тәлтиф олунмасына даир фәрман, рус ҹоғрафија ҹәмијјәти үзвү олмасы барәдә шәһадәтнамә, 1855-ҹи илдә Русија илә Түркијә арасында апарылан дипломатик данышыгларда тәрҹүмәчилик вәзифәсиндә көстәрдији јахшы хидмәтләрә көрә III дәрәҹәли «Свјатој Станислав» ордени илә тәлтиф олунмасы барәдә вәсигә; Түркијә султаны Әбдүләзиз хан тәрәфиндән јени әлифба ихтирасына көрә IV дәрәҹәли «Мәҹидијјә» ордени илә тәлтиф олунмасы барәдә М. Ф. Ахундова верилән фәрман вә с. вардыр.

М. Ф. Ахундовун шәхси фондунда сахланылан шәхси китабханасында Низаминин «Хәмсә»си, Фүзулинин «Диван»ы, Вагиф, Закир вә башгаларынын әсәрләри; еләҹә дә Јахын Шәрг классикләриндән Фирдовси, Сә'ди, Һафиз, Ибн-Хәлдун, Ҹәлаләддин Руми, Әбдүррәһман Ҹами, Рзагулу хан Һидајәт; рус вә Гәрби Авропа әдибләри, әдәбијјатшүнаслары; тарихчи вә философлардан Н. В. Гоголун, А. В. Колтсовун, Е. И. Ковалевскинин, А. Смирновун, Мил Ҹон Стуартын, Жүл Вернин, Ирвинг Вашингтонун, Чарлиз Дарвинин, Кизонун вә башгаларынын әсәрләри вардыр. Бу китаблар, үмумијјәтлә, 141 әдәд олуб, әдәбијјат, тарих, фәлсәфә, лүғәт вә с. әсәрләрдән ибарәтдир. Бунларын бир чохунун ајры-ајры сәһифәләриндә Мирзә Фәталинин јазылы гејдләри вә тәнгиди мүлаһизәләри вардыр.

Бөјүк реалист әдибин шәхси фонду М. Ф. Ахундовун һәјаты, дүнјакөрүшү, јарадыҹылығы вә ичтимаи фәалијјәти һаггында зәнкин мә'лумат верир.

МҮАСИР АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНДӘ ГРАММАТИК КАТЕГОРИЈАЛАРЫН ТӘДГИГИНДӘ МӘ'НА ВӘ ФОРМА МӘСӘЛӘЛӘРИ

(Проблемин гојулушуна даир)

Зәрифә БУДАГОВА
Азәрбајҹан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, профессор

Грамматик гурулуш бахымындан аглүтинатив дилләрдән олан түрк дилләри, бу сырадан Азәрбајҹан дили грамматик категорија вә формаларла зәнкиндир. Түрк дилләринин өзүнәмәхсус грамматик категоријалары, нитг һиссәләри, мәнсубијјәт, фе'лин нөв, шәкил, заман, фе'лин тәсрифләнмәјән формалары, садә ҹүмлә, мүрәккәб ҹүмлә вә с. тәдгиги саһәсиндә газанылмыш зәнкин тәҹрүбә вә нәзәријјә мүасир совет дилчилијинин гызыл фондуна дахил олмушдур.

Азәрбајҹан дилчилији сон 30 илдә грамматика саһәсиндә әлдә етдији бөјүк наилијјәт нәтиҹәсиндә түрколокијанын апарыҹы гүввәсинә чеврилмишдир. Белә ки, нитг һиссәләринин тәснифи принсипләри, көмәкчи нитг һиссәләри, фе'лләрлә тәрз анлајышы, фе'лин шәкил категоријасы (диахрон вә синхрон планда), фе'ли сифәт, сифәт дәрәҹәләри, сөз бирләшмәси, садә ҹүмлә, шәхссиз ҹүмләләр, табели мүрәккәб ҹүмлә, сөз сырасы, мәтн синтаксиси вә с. морфоложи вә синтактик категоријалар өзүнүн дәрин вә системли елми тәдгигини илк дәфә Азәрбајҹан дилчилијиндә тапмыш, бу категоријалар үзрә Азәрбајҹан алимләринин тәҹрүбәси түрколокијада өрнәк олмушдур.

Гејд олунан дөврдә Азәрбајҹан дилинин грамматик гурулушунун демәк олар ки, бүтүн әсас морфоложи вә синтактик категоријалары синхрон планда тәдгигата ҹәлб олунмуш, һәр бир категоријанын категориал, доминант әламәтләри мүәјјәнләшдирилмиш, әсас грамматик ифадә васитәләри гејдә алынмышдыр. Сон илләрдә дилимизин грамматик гурулушунун там тәсвири мәнзәрәсини верән академик грамматикалар, али вә орта мәктәб дәрсликләри, гијмәтли монографијалар мејдана чыхмыш, морфоложи вә синтактик категоријаларын әсас параметрләри системләшдирилмишдир.

Бәллидир ки, мүасир елмин инкишафы дилчиликдә ики фәргли мәсәләни бир-бириндән ајырыр: 1) норматив дил фактларынын системләшдирилмәси; 2) дил фактлары арасында систем, әлагә вә мүнасибәтләрин араштырылмасы.

Системләшдирмә дил фактларынын тәсвирини, системли јанашма методу исә дил һадисәләринин дахили инкишаф ганунаујғунлугларыны, онун маһијјәт характерли мәсәләләринин елми шәрһини верир. Башга сөзлә десәк, дилдә системләшдирмә емпирик, системли јанашма исә нәзәри тәфәккүр формаларына әсасланыр.

Әкәр Азәрбајҹан дилчилијинин грамматик гурулушу, онун әсас категоријаларынын тәдгиги саһәсиндә индијәдәк кечдији јола јекун вурсаг, дејә биләрик ки, һәләлик дилимизин грамматик гурулушунун өјрәнилмәсиндә системләшдирмә методуна әсасланмышыг.

Инди Азәрбајҹан дилчилијиндә икинҹи мәрһәләјә—јә'ни системли јанашма үсулу илә грамматик категоријаларын нәзәри планда тәдгигинә кечид үчүн реал имканлар

Scanned with MOBILE SCANNER

јаранмышдыр. Бу мә'нада мүасир түркологијанын 80-чи иллардәки инкишаф сәвијјәси артыг түрк дилләринин грамматик гурулушунун тәдгигатчылары гаршысында јени тәләб—грамматик категоријаларын парадигматик вә синтагматик әламәтләринин садәчә тәсвирини вермәк дејил, һәмин грамматик формаларын мә'на әлагәләрини, ону доғуран сәбәбләри дахили инкишаф јолларыны, маһијјәтини арашдырмаг зәрурәти гојур. Мәсәләнин бу чүр гојулушу мүасир мәрһәләдә грамматик категоријаларын тәдгиги илә јанашы, онун али вә орта мәктәбдә тәдрисинин дә тәкмилләшдирилмәсини, тәдрис процессинин тәшкилиндә дилчилијин ән јени наилијјәтләринә әсасланмағы тәләб едир.

Азәрбајчан дилчилијинин совет түркологијасынын мәркәзинә чеврилдији индики мәрһәләдә грамматик категоријаларын тәдриси мәсәләләри дә дилчилијимизин инкишафындан кери галмамалыдыр. Биз бу күн фәхр едирик ки, грамматик гурулушунун сәлислији илә, дүнјанын инкишаф етмиш дилләри илә рәгабәтә кирмәјә һазыр олан Азәрбајчан дили тәкчә республикамызда дејил, дүнјанын бир чох өлкәләринин университетләриндә (мәсәлән, АБШ-ын 5 университетиндә) тәдрис олунур, өјрәнилир. Лакин ачыг демәлијик ки, Азәрбајчан дилинин тәдриси һеч дә һәмишә нәзәри дилчилијин сон наилијјәтләринә архаланмыр, ән'әнәви грамматик гајдалар, 20—30 ил бундан әввәл грамматика китабларындакы тәсвири мә'луматлар тәкрар олунур. Нәтичәдә тәләбәләр—сабаһын филолог-тәдгигатчылары дилчилијимизин сон наилијјәтләриндән хәбәрсиз галыр вә јахуд мүәјјән јенилик артыг көһнәлмәк үзрә олдугда јени кими дәрк едилир. Мәсәлән, 50-чи илләрдә түркологијада белә бир сәһв тәсәввүр јаранмышды ки, гуја түрк дилләриндә шәхссиз чүмләләр јохдур, чүнки түрк дилләриндә шәхссиз фе'лләр мөвчуд дејилдир.

Түркологијада һәмин консепсија илк дәфә Азәрбајчан дилчилијиндә тәнгид олунду вә сүбут едилди ки, түрк дилләриндә шәхссиз чүмләләр садә тәктәркибли чүмләләрин инкишаф етмиш структур типләриндән бирисидир. Инди артыг түркологијада шәхссиз чүмләни инкар едән јохдур. Амма түркологијада шәхссиз чүмлә проблеми структур-форма чәһәтдән дејил, структур-семантик аспектдә тәдгиг олунур вә мүасир мәрһәләдә бу проблемлә бағлы јенилик шәхссиз чүмләләрин синтактик семантика аспектиндә арашдырылмасыдыр. Грамматик категоријаларын тәдгигиндә семантик аспектә, грамматик форма вә категоријаларын дилдә мејдана чыхмасы вә инкишафыны шәртләндирән әсас чәһәтләрдән бири кими мә'на мәсәләләринә мараг күндән-күнә артыр. Бу ону көстәрир ки, грамматик категоријаларын тәдгиги, онун тәдриси процесиндә грамматик форма вә семантика мәсәләләринин гаршылыглы әлагәләринин өјрәнилмәси мүасир дилчилијимизин перспективли саһәләриндән бири һесаб олуна биләр.

Бәллидир ки, мөвчуд али мәктәб дәрсликләриндә, еләчә дә академик грамматикаларда чүмләнин ән'әнәви структур-синтактик чәһәтдән үзвләнмәсиндән данышылмыш, һәмин категоријанын семантик үзвләнмәси мәсәләләринә фикир верилмәмишдир. Һалбуки мүасир дилчилик елми сүбут едир ки, чүмләнин ән'әнәви грамматик үзвләнмәси онун информатив јүкүнү ача билмир: чүмләнин семантик-функсионал ифадә мәсәләси ајдынлашмамыш галыр. Әслиндә чүмләнин семантик (актуал) үзвләнмәси грамматик үзвләнмәни инкар етмир вә әксинә. Чүнки бунлар чүмләнин үзвләнмәсинин мүхтәлиф ракусларыдыр. Һәр бир дил өзүнүн грамматик гурулушуна ујғун үзвләнмә васитәләринә маликдир. Семантик үзвләнмәдә сөјләнилән фикрин мәгсәдјөнлүлүјү ашкарланырса, грамматик үзвләнмәдә чүмлә үзвләринин бир-бири илә конструктив әлагәси әсасында әшја, әламәт, һәрәкәт арасындакы објектив әлагәләр мүәјјәнләшир Грамматик үзвләнмә мүәјјән грамматик формада фикир материалыдырса, һәмин материал семантик үзвләнмә сајәсиндә реаллашыр (К. Вәлијев. Чүмләнин актуал үзвләнмәси «Азәрбајчан дилчилији мәсәләләри», Бакы, 1981, сәһ. 45—46).

Демәли, индијәдәк чүмлә үзвләринин тәдрисиндә грамматик формалара, структур әламәтләрә үстүнлүк верилмиш, һәмин категоријанын семантик аспектинин изаһы унудулмушдур.

Нитг һиссәләри вә онлара мәхсус грамматик категоријаларын тәдриси али мәктәб програмларында мүһүм јер тутур. Бәллидир ки, нитг һиссәләри түркологијада лексик-семантик, морфоложи вә синтактик принсипләр әсасында тәсниф олунур вә бу чүр дә тәдгиг олунур. Һалбуки әсас нитг һиссәләринин тәснифинин әсасында лексик семантика дејил, грамматик семантика, морфоложи әламәт вә синтактик функсија дурмалыдыр. Мәсәлән, үмуми грамматик мә'насына көрә ад билдирәнләр—исим, әламәт билдирәнләр—сифәт, һәрәкәт билдирәнләр—фе'л нитг һиссәси вә с. һесаб олунмалыдыр.

Лексик семантика нитг һиссәләри дахилиндәки мә'на груплрарыдыр ки онлара исимләрдә мүчәррәд вә конкрет исимләр, үмуми вә хүсуси исимләр, сифәтләрдә рәнк, кејфијјәт, әламәт билдирән сифәтләр, фе'лләрдә нитг, тәфәккүр, көрмә, ешитмә фе'лләри вә с. дахилдир.

Көрүндүјү кими, тәдрис процесиндә грамматик категоријаларын изаһы заманы семантика мәсәләләринин дүзкүн гојулушу һәмин категоријанын маһијјәтини доғру өјрәнмәк үчүн әсас верир.

Бу бахымдан исимләрдә һал, кәмијјәт, хәбәрлик, мәнсубијјәт, фе'лләрдә исә заман, шәкил, нөв категоријаларынын тәдриси процесиндә грамматик формаларын кок сөздән асылы олараг доғурдуғу семантиканын ачылмасы да зәруридир.

Бир нечә факта мүрачиәт едәк. Һамыја мә'лумдур ки, -лар/-ләр шәкилчиси түрк дилләриндә кәмијјәт категоријасынын әсас морфоложи ифадә васитәсидир. Мөвчуд али мәктәб дәрсликләриндә, еләчә дә бир чох елми грамматикаларда -лар^{2} шәкилчиси чәмлијин формал ифадәсинә хидмәт едән васитә кими гејд олунса да, түрк дилләринин һамысында (чуваш дили истисна олмагла) тарихән вә мүасир вәзијјәтдә мәһсулдар шәкилчи-морфем олан -лар^{2} шәкилчисинин грамматик маһијјәти, семантик тутуму ачылмыр, нәтичәдә кәмијјәт категоријасынын Азәрбајчан дилинә (еләчә дә дикәр түрк дилләринә) мәхсус спесификасы системли тәһлилдән кәнарда галыр.

Түркологијада, бу сырадан Азәрбајчан дилчилијиндә кәмијјәт категоријасынын морфоложи ифадә васитәләринин семантикасына, семантик јолла чәмлијин ифадәсинә, кәмијјәт категоријасы илә мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик категоријалары арасындакы мүнасибәтләрә аз фикир верилмәси нәтичәсиндә бә'зи түркологлар һәмин категоријанын мөвчудлуғуну һәтта инкар едирләр. Һалбуки түрк дилләринин материаллары әсасында -лар^{2} шәкилчисинин 10-дан артыг семантик чаларлыглары мүәјјәнләшдирилмишдир. Мүхтәлиф грамматик категоријалара мәхсус морфоложи әламәтләрин семантик хүсусијјәтләринин системли арашдырылмасы јени вачиб бир проблеми—морфоложи семантиканы доғурур ки, бу да өзлүјүндә түркологијада јенича јаранмагда олан морфологија үчүн гијмәтли материал верә биләр. Демәли, кәмијјәт категоријасынын тәдгигиндә вә тәдрисиндә тәкчә грамматик формалары гејдә алмагла иш битмир, категоријанын маһијјәтинин ачылмасы мүәјјән дәрәчәдә грамматик семантиканын нәзәрә алынмасыны да тәләб едир.

Азәрбајчан дилинин грамматик гурулушунун тәдгигинин индики мәрһәләси мүхтәлиф грамматик категоријалара мәхсус формаларын гаршылыглы мүнасибәтини, грамматик категоријаларын функсионал вә семантик истифадә даирәсини вә с. нәзәрә алмағы тәләб едир. Ајдын олмаг үчүн хәбәрлик категоријасына нәзәр салаг. Мә'лумдур ки,

хәбәрлик категоријасы морфоложи васитәләрлә формалашыр вә синтактик функсијаја—чүмләдә предикативлијин ифадәсинә хидмәт едир. Һәмин категоријанын парадигматик (морфоложи) вә синтагматик (синтактик) сәвијјәдә спесификасы һәр ики сәвијјәнин гаршылыглы мүнасибәтинин, һәмчинин бу категоријанын әһатә даирәсинин (адлар вә фе'лләрдә тәзаһүрү нәзәрдә тутулур) системли тәдгиг олунмамасы она кәтириб чыхармышдыр ки, ваһид морфоложи хәбәрлик категоријасындан мөвчуд али мәктәб дәрсликләриндә вә грамматикаларда «хәбәрлик» вә «шәхс» категоријалары ады илә ики мүхтәлиф јердә данышылмышдыр. Һалбуки сон араштырмалар көстәрир ки, синтаксис вә морфолокија арасында мүһүм јер тутан хәбәрлик категоријасы ваһид грамматик гурулуша малик олдугу кими, ејни вә функсионал-семантик планда тәзаһүр едир вә ики типи—исми хәбәрлик вә фе'ли хәбәрлик вардыр вә с.

Дејиләнләр көстәрир ки, дилчилијимиздә грамматик фактлары, тәсвир—системләшдирмә мәрһәләсиндән нәзәри тәдгигатлар мәрһәләсинә кечидин вахты чатмышдыр. Дикәр тәрәфдән, Азәрбајчан дилинин тәдрисинин тәкмилләшдирилмәси проблеми өзлүјүндә нәзәри дилчилијин гаршысында мүһүм тәләб—дилчилик тәдгигатларынын нәзәри сәвијјәсини артырмаг зәрурәтини гојур.

Бу бахымдан дилимизин грамматик гурулушунда мүһүм јер тутан категоријаларын функсионал-семантик планда өјрәнилмәсинә вә үмумијјәтлә, грамматика нәзәријјәсинин актуал проблемләринә вә перспективләринә кәнч тәдгигатчыларын диггәтини чәлб етмәк истәрдим.

Азәрбајчан дилиндә морфоложи категоријалара мәхсус грамматик формаларын систем јанашма методу илә тәдгигиндә ашағыдакы проблемләрә үстүнлүк верилмәлидир: 1) грамматик формаларын морфоложи вә синтактик хүсусијјәтләри арасындакы гаршылыглы әлагә вә шәртләндирмәнин семантик-мәнтиги тәһлили; 2) грамматик категорија әкслијинин тәзаһүр формалары; 3) грамматик формаларда лексик вә грамматик мә'нанын мүнасибәтләри; 4) диахрон моментләрин дилин синхрон системиндәки грамматик формаларда әкси вә онун хүсусијјәтләри вә с.

Азәрбајчан дилинин грамматик гурулушунда мүһүм јер тутан, лакин һалалик дилчилијимиздә өзүнү там һәллини тапмамыш нитг һиссәләриндә кечид просесләринин семантик механизминин өјрәнилмәси мүһүм проблемләрдән сајыла билләр Догрудур, түрколокијада, еләчә дә дилчилијимиздә субстантивләшмә, адвербиаллашма, вербаллашма вә с. кечид просесләринә аид хејли тәдгигат әсәри јаранса да (Ч. Чәфәров, Нитг һиссәләриндә кечид просеси. Бакы, 1984), проблемин изаһында; әсасән, формал әламәтләрә (морфоложи вә синтактик јолла кечидә) әсасланылмышдыр Һалбуки кечид просеси дилин дахили инкишаф ганунаујгунлугларындан бири кими, тарихи категоријадыр вә онун маһијјәтинин ачылмасы кечид просесинин семантикасынын ачылмасындан чох асылыдыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, кечид просеси дилин узун сүрән семантик инкишафынын нәтичәсидир. Буна көрә дә һәмин проблемин тәдгигиндә диахронија илә синхронија вәһдәтдә көтүрүлмәлидир. Кечид просесинин семантикасына аид Һинд-Авропа дилчилијиндә, русистикада топланмыш зәнкин тәчрүбәдән истифадә түрк дилләринин морфоложи гурулушунун бир чох мүбаһисәли, гаранлыг мәсәләләринин һәллинә көмәк едә биләр.

Дилимизин грамматик гурулушунда мүһүм јер тутан синтактик ваһидләрин семантик планда тәдгиги дилчилијимизин инкишафында јени сәһифәләр ача биләр. Бәллидир ки, индијәдәк түрк дилләриндә синтаксис мәсәләләри, әсасән, структур-синтактик планда өјрәнилмиш, синтактик ваһидләрин синтактик-семантик вә семантик-функсионал хүсусијјәтләри «унудулмушдур», һалбуки грамматик-семантиканын мүһүм саһәси олан синтактик семантика мәсәләләринин тәһлилә чәлб етмәдән чүмләнин коммуникатив функсијасы там һәлл олуна билмәз Синтактик семантика дедијәркән биз синтактик структурун семантикасыны нәзәрдә тутуруг Синтактик семантика синтактик ваһидләрдә лексик вә морфоложи семантиканын синкретизминдән ибарәтдир. Догру олараг, тәдгигатчылар синтактик гурулушун семантикасыны синтетик семантика адландырырлар. Синтактик семантика мәсәләләринин систем-тәдгиги семантик үзвләнмәсини, чүмлә үзвләринин семантик-синтактик сыраланма хүсусијјәтләринин дәриндән тәһлили бахымындан чох әһәмијјәтлидир. Синтактик семантика синтаксисин мүһүм аспектләриндән бири олуб, чүмлә үзвләринин, мүхтәлиф чүмлә типләринин семантик хүсусијјәтләринин өјрәнир. Синтактик семантика макросинтаксисин дикәр саһәләри илә, хүсусән актуал (семантик) үзвләнмәни өјрәнән коммуникатив синтаксислә, һәмчинин мәтн синтаксиси илә сых әлагәдәдир.

Синтактик семантика проблемләри үзрә рус дилчилијиндән зәнкин тәчрүбә топланмышдыр. Түрколокијада бу аспектдә илк монографик әсәрләр јаранмагдадыр. Шүбһә етмирик ки, һәмин тәчрүбә вә методдан истифадә етмәклә јахын кәләчәкдә бу истигамәтдә әсәрләр јаранаҹагдыр.

Дилчилијимиздә һәллини көзләјән проблемләрдән бири дә функсионал грамматика мәсәләләридир ки, бу аспектдә рус дилчилијиндә хејли иш көрүлмүш, функсионал грамматиканын әсас проблемләри мүәјјәнләшдирилмишдир. Бу аспектдә тәдгигатлар, шүбһәсиз, нитг һиссәләринин синтактик функсијасы кими чидди проблемин һәллинә көмәк едәчәк, функсионал синтаксисин јаранмасы инкишафында стимул олачагдыр.

Е'тираф етмәлијик ки, индијәдәк дилчилијимиздә грамматик категоријаларын нәзәријјә мәсәләләринә даир монографијалар јаранмамышдыр. Сон илләрдә бу мәсәлә дилчиләримизин диггәтини өзүнә чәлб етмиш, дилимизин морфоложи гурулушунун нәзәри әсасларына һәср олунмуш монографија бу сәтирләрин мүәллифи тәрәфиндән јазылыб чапа тәгдим олунмушдур.

Шүбһә етмирик ки, Азәрбајчан дилчиләри јахын кәләчәкдә түрколокијанын ән вачиб проблемләриндән олан грамматик категорија вә формаларын, морфоложи вә синтактик гурулушун үмуми нәзәријјәсинин ишләниб һазырланмасы ишинә өз санбаллы төһфәләрини верәчәк, Азәрбајчан дилинин грамматикасынын нәзәри әсасларыны јарадачаглар.

●

ЕЛМИ ҮСЛУБ ҺАГГЫНДА

Ваһид АДИЛОВ
филолокија елмләри намизәди, Азәрбајчан ССР ЕА Дилчилик Институтунун елми ишчиси

Мүасир Азәрбајчан дилинин функсионал үслублары ичәрисиндә елми үслубун хүсуси мөвгеји вар. Башга үслублар кими, бу үслубун да өзүнәмәхсус спесифик әламәтләри мүхтәлиф дилхаричи амилләрин тә'сири илә формалашыр.

Тәдгигатчылар функсионал үслуб анлајышыны мүәјјән үнсијјәт шәраитиндә мүәјјән мәгсәдләр үчүн

MOBILE SCANNER

истифадә олунан дил васитәләринин системи кими гијмәтләндирирләр. Бу вә ја дикәр үслуба мәхсус дил васитәләри үмумәдәби дилин лексик вә грамматик васитәләриндән сечилиб ишләдилир.

Көркәмли совет дилчиси Л. В. Шербанын көстәрдији кими, «һәр бир нитг үслубу функсионал мәгсәдәујғунлуг нәтичәсиндә мејдана чыхыр». Бу мә'нада елми үслубун да јаранмасы елми тәфәккүрүн функсијасы илә, дил васитәләриндән бу функсијанын характеринә ујғун шәкилдә олунмасы илә шәртләнир.

Елми тәфәккүрүн әсас вәзифәси мадди варлығын мәнтиги категоријалар васитәсилә дәрк олунмасы, әшја вә һадисәләр арасында објектив сурәтдә мөвчуд олан ганунауј-ғунлугларын мүәјјәнләшдирилмәсидир. Елми тәфәккүрүн әсас формасы анлајышдыр. Тәфәккүрүн динамикасынын дил тәчәссүмү бир-биринә бағлы олан вә мәнтиги ардычыллыгла кәлән мүһакимә вә һөкмләрлә ифадә едилир. Елми үслубун дил васитәләри дә елми тәфәккүрүн характеринә ујғун шәкилдә сечилир вә ишләдилир. Елми үслубда дил васитәләри әсас мәгсәдә—фикрин мәнтигинә табедир. Елми јарадычылыг инсанын идрак фәалијјәтини әкс етдирдијинә көрә, елми әсәрләрдә дил васитәләринин мәнтиги дүзүлүшү илә сәчијјәләнир. Елми тәһкијә иттин елә формасыдыр ки, о, инсанын әгли фәалијјәтинин мәнтигилик, сүбутлулуг кими кејфијјәтләрини әкс етдирир. Елми әсәрләр. һәр шејдән әввәл, хүсусинин, тәсадүфинин дејил, үмуминин, ганунаујғунлуғу көстәрир вә сәбәб-нәтичә әлагәли мәнтиги мүһакимәләрин ардычыллыг зәнчири шәклиндә гурулур

Елми тәһкијәдә мүәјјән фәрзијјәләри сүбут етмәк, тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринин изаһ едиб охучуја (динләјичијә) чатдырмаг мәгсәди илә елми проблемләр дәгиг вә системли шәкилдә арашдырылыр, тәдгигатын јени нәтичәләри һаггында мә'лумат верилир. Елми үслубун вәзифәси тәкчә мәнтиги информасија вермәк дејил, һәмчинин информасијанын доғрулуғуну, јенилијини вә әһәмијјәтини сүбут етмәкдир. Објективлик, дәгиглик, јығчамлыг, мәнтиги ардычыллыг вә низамлылыг елми тәһкијәнин идеал хүсусијјәтләри һесаб олунур.

Елми үслубда көмәкчи васитә кими, дүстурлардан, тәликләрдән, чәдвәлләрдән вә с. кениш истифадә олунур. Елми үслуб үчүн иллүстрасија, ситатлардан истифадә, көркәмли алимләрә истинад едилмәси, чыхарышлар верилмәси вә с. сәчијјәви хүсусијјәтләрдир.

Елми үслубун јаранмасы елми биликләрин, инсан фәалијјәтинин мүхтәлиф саһәләринин тәкамүлү илә бағлыдыр. Бу үслубун формалашмасы вә сонракы вәзијјәти елми биликләрин јајылма дәрәчәси, әдәби дилин инкишаф сәвијјәси вә өз әсәрләрини ана дилиндә јазан бөјүк јазычы вә алимләрин јетишмәси кими мүһүм шәртләрдән асылыдыр.

Елмләрин характериндән асылы олараг, елми үслуб мүәјјән әламәтләрә көрә бир-бириндән әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләнән мүхтәлиф голлара ајрылыр. Бу бахымдан физикаја, кимјаја аид мәтнләр филолокијаја, фәлсәфәјә вә ја тарихә аид мәтнләрдән бә'зи хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир. Мәсәлән, елми үслубун физика-ријазијјат вә ичтимаи-сијаси голлары бир-биринә әкс ики мүхтәлиф гүтбдә дурур. Физика-ријазијјата аид әсәрләрин мүһүм компонентини елми анлајышларын ән јүксәк мүчәррәдлик дәрәчәсини көстәрән ријази символика вә ја «ријази дил» тәшкил едир.

Ичтимаи-сијаси әсәрләрдә символлара, демәк олар ки, тәсадүф едилмир. Һәм дә ичтимаи-сијаси термин антагонист чәмијјәтин синифләри тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилләрдә дәрк олунур, семантикасына көрә синфи характер дашыјыр. Тәбии елмләрә мәхсус терминләр бунун әксинә олараг, синфи әламәтә малик дејил вә бүтүн һалларда ејни мә'нада гавранылыр.

Лакин елмләрин характериндән вә жанрлар арасындакы фәргләрдән асылы олмајараг, елми әсәрләрин дили бир сыра үмуми чәһәтләрә маликдир ки, бу да бүтөвлүкдә башга үслубларла мүгајисәдә елми үслубун спесификасындан данышмаға имкан верир.

Елми үслубун сәчијјәви әламәтләри даһа чох башга үслубларла, хүсусән бәдии үслубла мүгајисәдә ашкара чыхыр. Бәдии үслубдан фәргли олараг, елми үслубда фәрди експрессијадан, образлылыгдан мәһрум олан вә мәзмун чаларлығына әсасланан дил васитәләри әсас јер тутур. Елми үслуб ифадәнин сәррастлығына, моноложи характеринә, дил васитәләринин дәгиг сечилмәси вә низамлылығына көрә бәдии үслубдан фәргләнир. Бәдии үслубда сөзүн мәчази мә'нада ишләдилмәсинә кениш јер верилдији һалда, елми үслубда һәгиги мә'налы сөзләр, терминләр үстүнлүк тәшкил едир. В. Г. Белински көстәрир ки, «философ силлокизмләрлә, шаир образ вә лөвһәләрлә данышыр... Бунларын бири сүбут едир, дикәри көстәрир вә һәр икиси инандырыр, лакин бири мәнтиги сүбутларла, дикәри бәдии лөвһәләрлә».

Елми вә бәдии үслублар арасындакы фәргләри ајдын тәсәввүр етмәк үчүн ашағыдакы мәтнләрә диггәт едәк:

I Мәтн. Далға су сәтһиндә сујун һәр һансы бир сәбәбдән габармасы, душмәси вә бунлар арасында чөкәкләр әмәлә кәлмәсидир. Далғанын ән һүндүр нөгтәси зирвә, ән чөкәк јери әтәк вә ики зирвә арасындакы мәсафә узунлуғу һүндүрлүк адланыр. Далға күләјин, зәлзәләнин вә атмосфердә тәзјигин дәјишилмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир.

II Мәтн. Саһилә кедәнә гәдәр далғалар чиликләнир, сыныб кичилирди. Сындыглары јердә дә гәзәбләнирләр, аг дишләрини гычајыб өз гәнимләрини һәдәләјирләр. Дәринликләрдә исә далғалар тәкчә дәнизин үзү илә сүрүшмүрләр. Онларын көкү дәринликләрә кедир. Вә гоггушанда дибләрини јерә гојуб нә'рә чәкирләр.

Көрүндүјү кими, бу мәтнләрин һәр икисиндә далға һаггында мә'лумат верилир. Лакин онларын I-чиси елми үслуба, 2-чиси исә бәдии үслуба аиддир. Елми мәтндә бүтүн сөзләр һәгиги мә'нада ишләнмиш, чоғрафи терминләрдән (сәтһ, габарма, душмә, атмосфер, зирвә, зәлзәлә вә с). истифадә едилмиш вә објект һаггында јығчам вә дәгиг мә'лумат өз әксини тапмышдыр. Бәдии үслуба аид мәтндә исә образлылыға, сөзүн мәчази мә'наларына даһа кениш јер верилмишдир. Мәсәлән, «дәлғанын гәзәбләнмәси», «аг дишләринин гычајыб өз гәнимләринин һәдәләмәси, сүрүшмәси, дибләрини јерә гојуб нә'рә чәкмәси» чанлылара мәхсус әламәтләрини чансыз әшјалар үзәринә көчүрүлмәси јолу илә јарадылан мәчазлардыр.

Елми үслубун сәчијјәви хүсусијјәтләри лексик, морфоложи вә синтактик сәвијјәләрдә тәзаһүр едир.

Елми әсәрләрин лексикасы үмумишләк сөзләри, терминләри вә көмәкчи васитә кими номенклатур ишарәләри әһатә едир. Бу үслубун лексикасы үмуми шәкилдә ән чох терминоложи лајын мөвчудлуғу илә сәчијјәләнир.

Һәр бир елмин вачиб вәзифәләриндән бири өзүнәмәхсус хүсуси терминолокија јаратмагдан ибарәтдир. Истиснасыз олараг, бүтүн дилләрдә јени терминләрин јаранмасы елми үслубун формалашмасы просесиндә илк аддым ролуну ојнамышдыр. Термин дәгиг мә'налы сөздүр, лакин һәр бир сөз термин дејил. Терминләр елми әсәрләрин лүғәт тәркибиндә мәфһумларын мөвчудлуг формасы, онлары ифадә едән ән мүһүм лексик лајдыр. Профессор Б. Чобанзадә вахтилә јазырды ки, «елми фикирләрин бир-бириндән ајрылығы, бир-биринә гаршы олан мүнасибәтләри нә гәдәр бөјүк әһәмијјәт кәсб едирсә, бунларын тәсбитиндән, зәбтиндән, башга бир шеј олмајан истилаһлар, үмумијјәтлә, елми дилдә ејни әһәмијјәтә маликдир».

Кениш јајылмыш бир фикрә көрә, термин нәинки анлајышы адлан-

Scanned with MOBILE SCANNER

дырыр, һәм дә мүәјјән өлчүдә онун мәзмунуну әкс етдирир. Терминләр елми тәһкијәнин мәнтиги-информатив чәһәтини сәчијјәләндирир вә бир сыра хүсусијјәтләринә көрә үмумишләк сөзләрдән фәргләнир: т е р м и н 1) хүсуси ишләнмә даирәси олан дил ваһидидир. 2) хүсуси анлајышын вә ја објектин адыдыр, 3) тәкмә'налылыға даһа чох мејл едир, 4) експрессивлик, емосионаллыг вә с. естетик кејфијјәтләрә малик дејил, 5) үслуби чәһәтдән нејтралдыр, 6) бејнәлхалг мигјасда ваһид шәкилдә ишләнә билир.

Елми үслубда ишләнән терминләрин бир гисми јалныз бу вә ја дикәр елм саһәси илә мәшғул олан мүтәхәссисләр үчүн анлашыглыдыр. Мәсәлән: **вибрасија, трапесија, вәтәр, һипотенуз, протон, фотон, бәрабәрсизлик, тәнбөлән, електролиз** вә с. Бир гисм терминләр исә мәишәтдә чох тез-тез ишләндијиндән артыг үмумишләк сөзләр сырасына кечмишдир. Мәсәлән, **мотор, електрик, микрофон, лифт, космонавт, космос, сүн'и пејк** вә с. Ејни терминдән мүхтәлиф елмләрин терминолокијасында истифадә олуна билир; Мәсәлән, **морфолокија** термини биолокија вә дилчиликдә, **мәхрәч** термини дилчилик вә ријазијјатда ејни шәкилдә ишләдилир.

Елми үслубун спесифик әламәтләри бир сыра морфоложи категоријалардан истифадә олунмасында да өзүнү көстәрир. Елми тәфәккүрә хас олан објективлик, мәнтигилик, дәгиглик вә с. дилхаричи амилләр елми дилдә бир груп морфоложи категоријанын сечилиб ишләдилмәсини шәртләндирир. Башга сөзлә десәк, елми дилдә елә морфоложи васитәләр үстүн јер тутур вә тәкрарланыр ки, бунлар билаваситә елми тәфәккүрүн характерини әкс етдирир. Елми әсәрләрин дилиндә ишарә вә тә'јин әвәзликләринин, фе'лин мәчһул нөвүнүн, бағлајычы вә модал сөзләрин ишләнмә тезлији хүсусилә јүксәкдир.

Ишарә әвәзликләри елми дилдә һөкмләрин ардычыллығыны реаллашдыран мүһүм васитәләрдән биридир. Елми мәтнләрдә өзүндән әввәлки чүмләдә тәсвир едилән әшја вә һадисәјә сонракы чүмләдә ишарә олунмагла тәһкијәнин гырылмазлығы тә'мин едилир.

Елми үслубда мәчһул мә'налы фе'лләрин ишләнмә тезлијинин јүксәк олмасы онунла әлагәдардыр ки, мүәјјән һадисә, просес тәсвир олунаркән әсас диггәт ичрачынын үзәринә дејил, һадисәнин, просесин өзүнүн үзәринә јөнәлир. Бу да өз нөвбәсиндә елми үслубун објективлији мејли илә бағлыдыр.

Елми тәфәккүрә мәхсус еһтимал, фәрзијјә кими мәнтиги категоријалар исә елми дилдә фе'лин шәрт шәкли васитәсилә тәзаһүр едир.

Елми әсәрләрдә фе'лин заман формаларынын ишләдилмәсиндә дә бир сыра спесифик чәһәтләр мүшаһидә едилир. Белә ки, индики заман шәкилчиләри контекстуал шәраитдә даһа чох үмуми заман анлајышы билдирмәјә хидмәт едир. Елми дилдә индики заманын һәтта данышыг акты баш верән ана аид едилә билән формалары белә даһа мүчәррәд мә'на билдирир вә кениш заман һүдудларыны әһатә едир. Мәсәлән: «Верилән секторун ОВ радиусу үзәриндә ...чәкирик. Сонра ...парчасы үзәриндә ... квадратыны гururуг...» Системин асылы олмајан тәркиб һиссәсини тәшкил едән фәрди маддәләрә компонент дејилир. Компонент системдән ајрыла билир вә тәчрид олунмуш һалда мөвчуд олур...»

Ријазијјата вә кимјаја аид верилмиш мәтнләрдән көрүндүјү кими, бурада конкрет индики заман шәкилчиси ишләнсә дә, һәмин фе'лләр васитәсилә ифадә олунан иш, һал вә һәрәкәтин ичрасы бүтүн заманлары әһатә едир. Бу чәһәт елми тәфәккүрдә топланмыш фактларын үмумиләшдирилмәсинә зәрури еһтијачын мөвчудлуғу илә бағлыдыр.

Мүчәррәдлик вә үмумилик бә'зи һалларда гејри-гәти кәләчәк заман формасынын ишләдилмәсиндә дә өзүнү көстәрир. Хүсусилә ријази методларын тәтбиг едилдији елми тәдгигатларда кәләчәк заман өзүнүн ади грамматик мә'насыны итирәрәк формал морфоложи әламәтә чеврилир.

Елми дилдә фе'лин I шәхс чәм формасынын тез-тез ишләнмәси дә елми тәфәккүрүн објективлик вә үмумилик хүсусијјәти илә бағлыдыр. Мәсәлән: «Верилмиш АС тәрәфинә, бу тәрәфә битишик верилән А бучағына вә о бири тәрәфләрин фәрги олан АЕ парчасына көрә АВС үчбучағыны гururуг. Сонра ЕС-нин орта нөгтәсиндән буна перпендикулјар галдырырыг. Бу перпендикулјар илә АЕ-нин узантысынын кәсишдији В нөгтәсини С илә бирләшдирсәк, АВС тәләб едилән үчбучаг олачагдыр...»

Елми мәтндә фе'лин I шәхс тәки әвәзинә чәм формасына мүрачиәт едилмәси тәһкијәнин субјективлијини арадан галдырыр, елми мә'луматын сүбутуна охучуну да чәлб едир, инандырычылығы артырыр.

Елми мәтн үчүн чидди шәкилдә көзләнилән ардычыллыг вә ајры-ајры чүмләләрин, мәтнин һәр бир парчасынын зәнчир һәлгәләри кими бир-бири илә әлагәләнмәси сәчијјәви хүсусијјәтдир. Бурада һәр сонра кәлән чүмлә вә ја мәтн парчасы әввәлки чүмләдән вә ја мәтн парчасындан асылы олур, јахуд да өзүндән сонракы чүмлә вә ја мәтн парчасы үчүн нөвбәти һәлгә ролуну ојнајыр. Бу чәһәт елми мәтнләрдә бир груп бағлајычыларын вә модал сөзләрин ишләнмә тезлијинин артмасына кәтириб чыхарыр.

Елми әсәрләрин дилиндә ајры-ајры мә'на групларына дахил олан бағлајычыларын һамысы дејил, һөкмләр арасында мүхтәлиф мәнтиги мүнасибәтләрин (ајдынлашдырма, сәбәб-нәтичә, шәрт вә с.) ифадәсинә хидмәт едән бағлајычылар (мәсәлән, јә'ни, ки, буна көрә, бу сәбәбдән вә с.) даһа чох ишләнир.

Елми әсәрләрин дилиндә ишләнмә тезлији јүксәк олан модал сөзләрдән демәли, беләликлә, нәһајәт, әлбәттә вә с. даһа чох истифадә олунур. Бунлардан әлавә, елми үслубда **тутаг ки, фәрз едәк ки, мә'лумдур ки, гејд етмәк лазымдыр ки, шәртә көрә, көрүндүјү кими, башга сөзлә** вә с. типли стандарт ифадәләр дә (бунлары стереотип ифадәләр дә адландырмаг мүмкүндүр) аз ишләнмир.

Елми әсәрләрин синтактик гурулушунда да елми тәфәккүрә мәхсус спесифик чәһәтләр ифадә олунур. Мәнтигилик, објективлик, ардычыллыг, дәгиглик вә с. амилләр елми үслубда бир груп синтактик конструксијанын ишләнмә тезлијини мүәјјәнләшдирир. Елми үслубда тәһкијәнин нәгли характер дашымасы, ејни типли гејри-мүәјјән шәхсли, үмуми шәхсли вә шәхссиз чүмләләрин тәкрарланмасы, чохкомпонентли табели мүрәккәб чүмләләрә үстүнлүк верилмәси көстәрилән амилләрин тә'сири илә мејдана чыхыр.

•

«СОСИАЛИСТ РЕАЛИЗМИ» ТЕРМИНИ НЕЧӘ ЈАРАНМЫШДЫР?

Камил ГУЛИЈЕВ
Степанакерт Педагожи Институтунун досенти, филолокија елмләри намизәди

Сов.ИКП МК-нын ијун (1983-чү ил) пленумунун материалларында гејд едилдији кими, мүасир дөврдә бир-биринә зидд ики идеолокијанын дүнја мигјасында мүбаризәси кетдикчә даһа кәскин, барышмаз вә күзәштсиз бир һал алыр. Белә бир шәраитдә әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри, хүсусилә сосиалист реализми јарадычылыг методунун естетик принсип вә хүсусијјәтләри әтрафында мүбаһисәләр күндән-күнә даһа да гызышыр. Әдәбијјат мәсәләләри идеоложи мүбаризә мәсәләләринә чеврилир, әдәби мүбаһисәләр ады алтында сырф си-

Scanned with MOBILE SCANNER

јаси мүбаризәләр кедир.

Буржуа идеологлары мүнтәзәм вә мүтәшәккил сурәтдә совет әдәбијјатынын јарадычылыг методу олан сосиалист реализмин нәзәри әсаслары үзәриндә һүчума кечирләр. Лакин әввәлләрдә олдуғу кими, инди онлар сосиалист реализминин варлығыны тамамилә инкар едә билмирләр. Чүнки сосиалист реализми бу күн тәкчә совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин дејил, дүнја әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин әсас јарадычылыг методларындан биринә чеврилмиш, бејнәлхалг әдәби факт вә һадисә кими инкаредилмәздир.

Одур ки, буржуа идеологлары, хүсусилә әдәбијјат вә инчәсәнәт мәсәләләри илә мәшғул олан «советологлар» 30—40-чы илләрдәки хәләфләриндән фәргли олараг сосиалист реализми јарадычылыг методунун варлығыны гәтијјән инкар етмир, маневр едәрәк онун кенезисини шүбһә алтына алыр, партијалылыг, јүксәк идејалылыг, хәлгилик вә саир кими идеја-естетик принсипләрини сахталашдырмаға чалышыр, «деидеолокизатсија», «синтез», «күтләви әдәбијјат», «ерозија», «сәһилсиз реализм», «тотал реализм» вә с. кими нәзәријјәләр, принсипсиз принсипләр ујдурур, «пулјаризм» идејалары тәблиғ едәрәк, әсримизин мүтәрәгги јарадычылыг методуну бу јолла тәсвијә етмәјә чалышмышлар.

Буржуа советологлары сосиалист реализми јарадычылыг методуну әдәбијјатын чохәсрлик зәнкин инкишафындан ајырмаға, ону көјдәндүшмә бир һадисә кими гәләмә вермәјә сә'ј едирләр. 1959-чу илдә АБШ-ын Калифорнија Университетинин елми шурасында «Совет әдәби нәзәријјәләри (1917-1934-чү илләр). Сосиалист реализминин кенезиси» диссертасијасына көрә филолокија елмләри доктору алимлик дәрәчәси алмыш Г. Јермолајев (Г. Јермолајевин елми рәһбәри мәшһур антисовет әһвал-руһијјәли професор Глеб Струве иди. Г. Јермолајевин диссертасијасы 1963-чү илдә Калифорнија университетинин нәшријјаты тәрәфиндән ајрыча китаб һалында нәшр олунмушдур) әсасландырмаға чалышыр ки, сосиалист реализми методу әдәбијјатын инкишафынын ганунаујғун нәтичәси кими мејдана чыхмамышдыр. О, партијанын сијаси диктатынын мәһсулудур. Г. Јермолајев белә факты әлдә әсас тутуб, һүчум бајрағына чевирәрәк көстәрир ки, һәтта бу јарадычылыг методунун ады «сосиалист реализми» termininin өзү белә Коммунист Партијасы рәһбәрләри тәрәфиндән (И. В. Сталин нәзәрдә тутулурду.) ирәли сүрүлмүшдүр. Бу үздәнираг диссертасија совет гурулушуна, совет әдәбијјатына вә онун әсас јарадычылыг методу олан сосиалист реализминә гаршы бөһтанларла долудур.

Г. Јермолајев кими идеја дүшмәнләринә ән лајигли чаваб сосиалист реализминин гидаландығы мәнбәләри, гајнаглары, сосиалист реализмлә әлагәдар ишләдилән терминләрин мә'наларыны, јаранма јолларыны дәгигләшдирмәкдән, сосиалист реализминин варислик проблемини, милли әдәбијјатларда онун кенезисини араштырмагдан ибарәтдир. Бу бахымдан идеја әлејһдарларымызын, бә'зән исә достларымызын өзләринин арасында кәскин мүбаһисәләрә вә фикир ајрылығына сәбәб олан «сосиалист реализми» терининин јаранмасы тарихинин һәгиги елми тәдгиги дә чох бөјүк елми-нәзәри, ичтимаи-сијаси вә һәмчинин идеоложи әһәмијјәтә маликдир.

Совет әдәбијјатшүнаслыг елминдә «сосиалист реализми» термини 1932-чи илдә ирәли сүрүлмүш вә ишләдилмәјә башламышдыр. «Советологлар» тәфтишчилик мөвгејиндән чыхыш едәрәк иддиа едирләр ки, бу терминин јаранмасынын әдәби тәчрүбә илә һеч бир әлагәси јохдур. Совет әдәбијјатында сосиалист реализми кују термин гәбул едилмәсиндән сонра инкишаф етмәјә башламышдыр. Идеја әлејһдарларынын фикринчә, сосиалист реализминин әдәби-бәдии тәчрүбә илә һеч бир әлагәси олмајан јазычылара зорла гәбул етдирмиш бир декрет, сүн'и бир шүардан башга бир шеј дејилдир.

Һалбуки әдәби-бәдии тәчрүбә бунун әксини сүбут едир. Бир сыра көркәмли совет әдәбијјатшүнасларынын, о чүмләдән академик М. Чәфәрин фикринчә, јени јарадычылыг методу бәдии әдәбијјатда «сосиалист реализми» термини јаранмамышдан әввәл мејдана кәлмишдир. Академик М. Чәфәр «Әсрин мүтәрәгги методу» адлы чох гијмәтли тәдгигатында бу һагда јазыр: «1920—1930-чу илләрдә Азәрбајчанда нәзәријјә саһәсиндә һәлә сосиалист реализми һаггында сөһбәт кетмирди. Лакин әдәби тәчрүбәдә билаваситә совет варлығыны әкс етдирән, тәслиг едән јазычыларын јарадычылығында бу методун формалашмасы көз габағында иди» (М. Чәфәр, Сәнәт јолларында. Бакы, 1975, сәһ. 70).

Сосиалист реализминин бир јарадычылыг методу кими мејдана кәлмәси азадлыг һәрәкатынын пролетар дөврүнүн башланмасы илә әлагәдардыр. Јени метод рус әдәбијјатында вә еләчә дә милли әдәбијјатларда XX әсрин әввәлләриндә мејдана кәлмишдир. Лакин бу јарадычылыг методу узун мүддәт мүхтәлиф шәкилдә адландырылмышдыр. Мәсәлән, Максим Горкинин ингилабдан әввәл јаздығы әсәрләрдә јени метод «сосиалист инчәсәнәти», «сосиалист әдәбијјаты» кими елми терминләрлә адландырылмышдыр. Бу һагда бөјүк пролетар јазычысынын ингилабдан әввәлки дөврдә јазылмыш мәктубларынын бириндә дејилир: «Сосиалист инчәсәнәти, хүсусән әдәбијјаты һаггында мән сизә сонра јазарам. Белә бир фикир вар ки, бу әдәбијјат нә реализм, нә дә романтика олачаг вә нә дә һәр икисинин синтези олачагдыр. Мәнә белә кәлир ки, бу фикир гәбул едилмәлидир».

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра исә сосиалист реализми совет әдәбијјатында инкишаф едәрәк даһа да зәнкинләшди, әдәбијјат вә инчәсәнәтин әсас јарадычылыг методуна чеврилди. Лакин метод мөвчуд олмасына бахмајараг, онун ады һәлә дә јох иди. Јени јарадычылыг методунун адынын мүәјјәнләшдирилмәси вә дәгигләшдирилмәси үчүн совет әдәби тәнгиди 20-чи илләрдә өз ахтарыш сә'јләрини даһа да интенсивләшдирир, јени методу мүхтәлиф терминләрлә адландырмаға тәшәббүс көстәрир.

Совет ше'ринде сосиалист реализминин баниси В. В. Мајаковски 20-чи илләрин орталарында јени методу «тенденсијалы реализм» адландырмағы тәклиф етди. В. П. Ставски исә 1926-чы илдә «сосиалист мәзмунлу реализм» терминини ирәли сүрдү.

1928-чи илдә Үмумиттифаг пролетар јазычылары чәмијјәтинин (ВАПШ) ичласында јазычылардан Ф. Гладков, Ј. Либедински вә башгалары тәклиф едирдиләр ки, јени метод «пролетар реализми» адландырылсын. Онларын фикринчә, јени метод, һәр шејдән әввәл, пролетар әдәбијјатынын методу олдуғу үчүн белә адландырылмалы иди.

Мүхтәлиф вахтларда В. Брусов вә А. Вронски бу методу «неореализм», А. Толстој «монументал реализм», А. Луначарски «ичтимаи реализм», Е. Катсман «гәһрәманлыг реализми», М. Кулик «ингилаби реализм» вә с. адландырмағы мүхтәлиф вахтларда мәтбуатда тәклиф етмишдиләр. ҮИК(б) П МК-нын «Әдәби-бәдии тәшкилатларын јенидән гурулмасы һаггында» 23 апрел 1932-чи ил тарихли гәрарындан сонра исә совет јазычыларыны ваһид идеја-естетик платформада бирләшдирилмәсинин тарихи бир зәрурәт кими гаршыда дајанмасы илә әлагәдар јени методу нечә адландырмаг мәсәләси дөврүн әдәби дискусијаларында, М. Горкинин вә А. Серафимовичин мәнзилләриндәки көрүшләрдә, тәшкилат комитәсинин ичласларында, Мәркәзи Комитәдә кечирилән мүшавирәләрдә вә саир тәдбирләрдә әсас мүзакирә вә мүбаһисә објектинә чеврилир, даим диггәт мәркәзиндә дајанырды. Белә бир дөврдә РАПП-

чылар јенә дә әдәбијјатымызда нәзәринин әдәбијјат вә инчәсәнәтдә диалектик материалист метод угрунда» шуарларыны һәрарәтлә тәблиғ вә мүдафиә едирдиләр.

1932-чи ил мај ајынын 23-дә «Литературнаја газета»да совет јазычылары Иттифагынын Тәшкилат Комитәсинин сәдри И. М. Гронскинин һәмин илин мај ајынын 20-дә Москвада кечирилмиш әдәби дәрнәкләрин фәаллар јығынчағындакы нитги һаггында һесабат дәрч едилмишдир. «Сосиалист реализми» бир термин кими илк дәфә «советолог»ларын иддиа етдикләри кими Коммунист Партијасынын рәһбәрләриндән биринин нитгиндә дејил, билаваситә әдәби тәчрүбәнин өзүндән доғмушдур. Совет јазычы тәшкилатларынын рәһбәрләриндән биринин нитгиндә 1932-чи ил мај ајынын 20-дә ирәли сүрүлмүшдүр.

«Литературнаја газета»да И. М. Гронскинин мә'рузәсинин дәрч едилмиш хүласәсиндә дејилир: «Метод мәсәләсинә мүчәррәд шәкилдә јанашмаг белә һесаб етмәк ки, сәнәткар әввәлчә диалектик материализм курсу кечмәли, сонра јазмаға башламалыдыр, фикри гәтијјән дүзкүн дејилдир. Бизим јазычылар гаршысында гојдуғумуз әсас тәләбләр бунлардыр: һәгигәти јазын, сәнәтин өзү диалектик характер дашыјан варлығымызы доғру-дүзкүн әкс етдирин. Буна көрә дә совет әдәбијјатынын әсас јарадычылыг методу сосиалист реализми һесаб олунур».

1932-чи ил мај ајынын 29-да исә «сосиалист реализми» термини «Литературнаја газета»нын «За работу» адланан редаксија мәгаләсиндә ишләдилмишдир: «Халг күтләси сәнәткардан сәмимилик, һәјат һәгигәтинә сәдагәт, пролетар ингилабынын тәсвириндә ингилаби сосиалист реализми тәләб едир».

«Литературнаја газета» о заман Совет Јазычылары Бирлији Федерасијасынын (ФОСП) органы иди. «Сосиалист реализми» термини дә илк дәфә бу газетин—нүфузлу әдәби органын сәһифәләриндә совет јазычылары ичтимаијјәти адындан совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин әсас јарадычылыг методу е'лан едилмиш, бундан сонра бу термин мүхтәлиф гәзет вә журналларда, әдәбијјатшүнаслыг әсәрләриндә ишләдилмәјә башланмышдыр.

«Сосиалист реализми» термини 1934-чү илдә Совет Јазычыларынын I Үмумиттифаг гурултајында јекдилликлә бәјәнилди, совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин әсас јарадычылыг методу кими гәбул едилди. Сосиалист реализми нәзәријјәсини сахталашдыран буржуа советологларынын бөһтан вә ујдурмаларыны көрүндүјү кими, тарихи фактларын өзүнүн инкаредилмәзлији тәкзиб вә ифша едир. «Сосиалист реализми» терминининин јаранмасынын әсл тарихи беләдир.

●

Рәсми шө'бә

АЗӘРБАЈЧАН ССР МААРИФ НАЗИРЛИЈИНДӘ

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин Коллекијасы «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләринин тәләбләри бахымындан республика үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәти вә ону јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» мәсәлә мүзакирә етмиш вә мүвафиг гәрар гәбул етмишдир. Гәрарда дејилир:

Партија вә һөкумәтин мәктәб һаггындакы гәрарларыны әлдә рәһбәр тутараг республика үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдрисини јахшылашдырмаг үзрә бир сыра ишләр көрүлмүшдүр.

Мәктәб ислаһатынын һәјата кечирилмәси илә әлагәдар Азәрбајчан дилиндән програм вә дәрсликләрә верилән башлыча тәләбләр мүәјјәнләшдирилмиш, V-IX синифләр үчүн програмын лајиһәси тәртиб едиләрәк мүзакирәјә верилмиш, дәрсликләрин јенидән һазырланмасы үчүн ачыг мүсабигә е'лан олунмушдур.

Ислаһатын тәләбләри бахымындан Азәрбајчан дили тәдрисинин тәкмилләшдирилмәси вә шакирдләрин билик кејфијјәтинин јүксәлдилмәси мәсәләләринә даир мәктәб вә рајон (шәһәр) елми-практик конфранслары кечирилмиш, дәрсләрин сәмәрәлилијини артырмаг мәсәләләринә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Азәрбајчан дили тә'лими мәзмунунун тәкмилләшдирилмәсинә һәср олунмуш республика семинар мүшавирәси програм вә дәрсликләрин һазырланмасы саһәсиндә гаршыда дуран вәзифәләри мүзакирә едилиб мүәјјәнләшдирилмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб етмишдир.

«Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинә, јазы ишләринин апарылмасы вә дәфтәрләрин јохланмасына верилән ваһид тәләбләр», јени гијмәт «Нормалар»ы адлы тә'лимати мәктублар, «Орта мәктәбдә имла», «Ифадә јазы мәтнләри», «IX—X синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләринин планлашдырылмасы», «Мәктәбдә ваһид нитг режиминин һәјата кечирилмәси јоллары һаггында» вәсаит вә методик төвсијәләр нәшр олунараг мүәллимләрә чатдырылмышдыр.

Јохлама материаллары көстәрир ки, педагожи ишә јарадычылыгла јанашан, шакирдләрин билик кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә хүсуси диггәт јетирән Азәрбајчан дили мүәллимләринин сајы артмышдыр. Һазырда республика үмумтәһсил мәктәбләриндә 12 мин нәфәрә јахын Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими фәалијјәт көстәрир. Онлардан 98 нәфәри методист мүәллим, 307 нәфәри баш мүәллим адына лајиг көрүлмүш, 71 нәфәр Азәрбајчан ССР әмәкдар мүәллими, 14 нәфәр Нах. МССР әмәкдар мүәллими, 1 нәфәр ССРИ халг мүәллими фәхри адларыны дашыјыр. Дил-әдәбијјат ихтисаслы 2 нәфәр мүәллим Азәрбајчан ССР Али Советинин депутатыдыр.

Бунунла бирликдә, ајры-ајры рајонларда апарылмыш јохламалар көстәрир ки, республиканын бир сыра үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин өјрәдилмәси вәзијјәти һәлә дә гәнаәтбәхш дејилдир.

Астара, Гусар вә Шамахы рајонларында Азәрбајчан дилиндән јохлама јазыларда иштирак етмиш 1073 нәфәр шакирддән 207-си (19,3%) гејри-кафи гијмәт алмыш, бөјүк әксәријјәтини — 469-унун (43,7%) билији «3»-ә лајиг билинмиш, «4» вә «5» гијмәт аланлар исә 397 нәфәр (36,9%) олмушдур. Јазы ишләри апарылмыш 55 синифдән 25-индә бир нәфәр дә олсун шакирд «5» гијмәт ала билмәмишдир.

Кәнд мәктәбләриндә тә'лимин кејфијјәти даһа ашағы олмушдур. Јазы ишләринин нәтичәсинә көрә шәһәр мәктәбләри үзрә кејфијјәт 52,6% олдуғу һалда, кәнд мәктәбләри үзрә һәмин көстәричи 31,6% тәшкил етмишдир.

Астара рајонунун Шијәкәран 1 нөмрәли, Агсу рајонунун Кәндоба, Кәкәли, Гусар рајонунун Хурал, Бала Гусар кәнд орта, Шамахы рајонунун Нүјдү, Губа рајонунун Ханәкаһ кәнд сәккизиллик мәктәбләриндә шакирдләрин билик кејфијјәтинин сәвијјәси даһа ашағы олмушдур.

Шифаһи сорғуларын нәтичәси дә гәнаәтбәхш олмамышдыр. 2370 нәфәри әһатә едән һәмин сорғуларын тәһлили көстәрмишдир ки, Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин мүһүм бир гисминин билији програм тәләбләриндән ашағыдыр. Шакирдләрин хүсусән шифаһи нитгләринин мүхтәлиф чәһәтләрдән нөгсанлы олмасы даһа чох нараһатлыг доғурур. Онларын әксәријјәти данышыгларында орфоепик нормалара риајәт етмир, өз фикирләрини рәван шәкилдә ифа-

Scanned with PDF Mobile Scanner

дә етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу нөгсанын бир мүһүм сәбәби дә мәктәбләрдә ваһид нитг режиминин һәјата кечирилмәсинә кифајәт гәдәр диггәт јетирилмәмәсидир.

Шакирдләрдә оху вәрдишләри формалашдырылмасына аз әһәмијјәт верилир. Мүәјјән едилмишдир ки, Губа рајонунун бә'зи мәктәбләриндә шакирдләрин бир гисми мәтни охумагда чәтинлик чәкир, һәтта һечаларла охујурлар.

Бир сыра мәктәбләрдә ушаглыгдан аиләдә талыш, ләзки, тат вә с. дилләрдә данышмаға адәт етмиш шакирдләрдә дүзкүн тәләффүз вә јазы вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси, онларын әдәби дил нормаларына јијәләнмәләри саһәсиндә апарылан иш гәнаәтбәхш дејилдир. Шакирдләрин нитгиндә тез-тез тәсадүф едилән јерли шивә хүсусијјәтләринә гаршы зәиф мүбаризә апарылыр.

Шакирдләрин билијинин гијмәтләндирилмәсиндә формализм һаллары ләнк арадан галдырылыр. Бир сыра мәктәбләрдә шакирдләри мүкәммәл билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләндирмәк әвәзинә, формал олараг онлара шиширдилмиш гијмәтләр јазылыр. Гусар рајонунун шәһәр 5 нөмрәли вә Хүрәл кәнд орта мәктәбләринин бә'зи синифләриндә јазы ишләри јохланылмадан, Бала Гусар кәнд орта мәктәбиндә исә јазы ишләри апарылмадан шакирдләрә журналларда гијмәтләр јазылмышдыр.

Азәрбајчан дили мүәллимләринин бир чоху имланы орфоепик гајдаларла дејил, орфографик тәләффүзлә диктә едир. шакирдләрин сүн'и јолла јүксәк гијмәтләр алмасына шәраит јарадырлар.

Тәдрис програмларынын өјрәнилмәси, планлашдырылмасы вә јеринә јетирилмәси саһәсиндә дә чатышмазлыглар вардыр. Бә'зи мүәллимләр тәдрис програмлары илә таныш олмур, онун тәләбләрини өјрәнмир, јарадычы фәалијјәт көстәрмирләр. Јохланылан мәктәбләрин әксәријјәтиндә фәнн үзрә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин кечирилмәсинә лазыми әһәмијјәт верилмәмиш, мәктәб китабханаларынын имканларындан аз истифадә олунмушдур. Мәктәбләрдә ифадәли оху мүсабигәләринин, нитг мәдәнијјәти тәдбирләринин, поезија кечәләринин вә с. кечирилмәсинә лазыми диггәт јетирилмәмишдир.

Бир чох мәктәбләрдә методик ишләр ашағы сәвијјәдә гурулмуш, һәтта Назирлијин тә'лиматп мәктубларынын тәләбләринә әмәл едилмәмишдир.

Коллекија гејд едир ки, рајон (шәһәр) ХМШ-лары, мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтлары габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсини өјрәниләб јајылмасына аз диггәт јетирирләр. Азәрбајчан дили мүәллимләринин ихтисасынын артырылмасы, шәхси тәһсили, онларын нәзәри вә методик һазырлығынын јүксәлдилмәси илә әлагәдар көрүлән ишләр мүасир тәләбләрә там чаваб вермир. Мүәллимләрин аттестасијасынын кечирилмәсинә бир сыра јерләрдә формал јанашылмышдыр. Габагчыл мүәллимләрин рәғбәтләндирилмәси ишиндә бә'зән објективлик көзләнилмир.

Ајры-ајры ХМШ вә мәктәб рәһбәрләринин фәннин тәдрисинә нәзарәт вә рәһбәрлији дә зәиф олмушдур. Бунун әсас сәбәби онунла әлагәдардыр ки, бир сыра рајон (шәһәр) ХМШ-лары мәктәб јохламалары заманы тә'лим просесинә нүфуз етмир, мүәллимләрә конкрет әмәли көмәклик көстәрмирләр; мәктәб рәһбәрләри фәннин тәдриси вәзијјәтини вахташыры јохламыр, динләнилән дәрсләри сәтһи тәһлил едир, фәнни ашағы сәвијјәдә тәдрис едән мүәллимләрә лазыми тәләбкарлыгла јанашмырлар.

Мәктәб ислаһаты бахымындан Азәрбајчан дили тә'лими мәзмунунун јенидән тәкмилләшдирилмәсинә чидди еһтијач дујулур. Беләки, мөвчуд дәрсликләрдә бә'зи тә'лим материаллары, тә'рифләр, гајдалар јығчам вә ајдын шәкилдә ифадә олунмамыш, варислик тәләбләри кифајәт дәрәчәдә көзләнилмәмишдир; дәрсликләрин практик истигамәтинә аз әһәмијјәт верилмишдир.

Азәрбајчан дили мүәллимләринин методик вә әјани вәсаитләрә, шакирдләрин мүхтәлиф дәрс вәсаитләринә—лүғәтләрә, синифдәнхарич оху китабларына вә с. олан тәләбаты там өдәнилмәмишдир. Мүәллимләр үчүн о гәдәр дә фајдалы олмајан вәсаитләрин чап олунмасы һалларына да јол верилмишдир.

Коллекија ону да гејд едир ки, республика телевизијасы вә радиосундакы бә'зи чыхышларда орфоепик гајдалара риајәт едилмәмәси, гәзет, журнал вә китабларда, һәмчинин мүхтәлиф етикетләрдә, рекламларда шүарларда, лөвһәләрдә орфографија вә дурғу ишарәләри бахымындан нөгсанлара јол верилмәси шакирдләрдә дүзкүн орфоепик вә орфографик вәрдишләр формалашдырылмасына мәнфи тә'сир көстәрән амилләрдәндир. Азәрбајчан дилиндән тәдрис програмы серијасындан тәшкил олунан бә'зи телевизија верилишләри тәдрис вә күтләвилик характери дашымыр, ана дилини шакирдләрин даһа дәриндән өјрәнмәләринә аз хидмәт көстәрир.

Азәрбајчан дилинин зәнкинлијинин вә инчәлијинин шакирдләрә чатдырылмасы үчүн һәјата кечирилән тәдбирләр кифајәт гәдәр дејилдир.

Мәктәб ислаһатынын тәләбләри бахымындан республика үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдрисини даһа да јахшылашдырмаг мәгсәдилә коллекија

ГӘРАРА АЛЫР:

1. Республика үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси вә шакирдләрин билик кејфијјәтинин јүксәлдилмәси үзрә мүәјјән ишләр көрүлдүјү гејд олунсун.

2. Нах. МССР Маариф Назирлијинә, ДГМВ ХМШ-а, Бакы БХМИ-јә, рајон (шәһәр) ХМШ-ларына, бүтүн мәктәб рәһбәрләринә тапшырылсын:

— һәмин гәрары коллекија, маарифјаны вә педагожи шура ичласларында кениш мүзакирә етсинләр, көстәрилән нөгсанлары арадан галдырмаг вә мәктәб ислаһатынын тәләбләри бахымындан Азәрбајчан дилинин тәдриси кејфијјәтини јахшылашдырмаг үчүн 1985-1990-чы илләр үзрә комплекс тәдбирләр планы һазырлајыб ичрасына наил олсунлар;

— Азәрбајчан дилинин тәдриси илә әлагәдар Назирлијин гәрарларынын, әмр вә сәрәнчамларынын, дикәр көстәришләринин јеринә јетирилмәсини тә'мин етсинләр;

— фәннин тәдрисинә рәһбәрлик вә нәзарәти күчләндирсинләр, ајры-ајры мүәллимләрин мәс'улијјәтинин јүксәлдилмәсинә наил олсунлар, Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин бачарыг вә вәрдишләринин формалашдырылмасы кејфијјәтинә, онларын јазылы вә шифаһи нитгинин инкишафына хүсуси диггәт јетирсинләр, тә'лимдә формализм һалларынын арадан галдырылмасы үчүн гәти тәдбирләр көрсүнләр;

— мәктәбләрдә фәнн үзрә методик ишләрин сәвијјәсини јүксәлтсинләр, дил-әдәбијјат мүәллимләринин елми-педагожи һазырлығынын артырылмасы үчүн тәдбирләр һәјата кечирсинләр, онларын ихтисасартырма курсларындан кечмәсини тә'мин етсинләр, габагчыл педагожи тәчрүбәнин өјрәнилиб јајылмасына даһа чох әһәмијјәт версинләр, мүәллимләрә әмәли көмәклији өн плана чәксинләр, онларын јарадычылыг ахтарышларыны, тәшәббүсләрини һәр васитә илә кенишләндирсинләр вә мүдафиә етсинләр.

3. Баш мәктәбләр идарәси:

— фәннин тәдриси вәзијјәтини вахташыры олараг өјрәнсин, ХМШ-лара вә мәктәбләрә әмәли көмәклик көстәрсин, бу саһәдә иши јахшылашдырмаг үзрә мүвафиг тәдбирләр һазырлајыб һәјата кечирсин;

— ЕТПЕИ илә бирликдә «Мәктәб ислаһаты бахымындан Азәрбајчан дили тә'лими кејфијјәтинин јахшылашдырылмасы проблемләри» мөвзусунда республика елми-практик конфрансыны тәшкил етсин (1986-чы илин декабр ајында).

Scanned with Mobile Scanner

4. Програм-методика идарәси вә Азәрбајчан ЕТПЕИ:

— мәктәб ислаһатынын тәләбләринә ујғун олараг Азәрбајчан дилиндән V-IX синифләр үзрә програм вә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәсини һәјата кечирсинләр (1985-1990-чы илләрдә, хүсуси график үзрә);

— Азәрбајчан дили кабинетләри үчүн V-IX синифләр тәдрис-әјани вәсаитләрин вә аваданлыгларын нүмунәви сијаһысыны һазырласынлар вә орада нәзәрдә тутулан вәсаитләрин нәшрини тә'мин етсинләр. (1986-1990-чы илләр);

— Азәрбајчан дилиндән тәдрис комплексинә аид вәсаитләрин, дилин методикасына даир әдәбијјатын вә фәннин тәдриси илә әлагәдар тә'лимати мәктубларын һазырланыб нәшр олунмасыны тә'мин етсинләр (1986-1990-чы илләрдә)

5. Баш инспексија (Н. Абдуллајев јолдаш):

— мәктәб јохламалары заманы Азәрбајчан дилинин тәдрисинә хүсуси диггәт јетирсин, ашкар едилмиш нөгсанларын арадан галдырылмасы илә әлагәдар тә'сирли тәдбирләр һәјата кечирсин.

6. Азәрбајчан ЕТПЕИ (Ј. Кәримов јолдаш):

— мәктәб ислаһатынын тәләбләри бахымындан Азәрбајчан дили тә'лими мәзмунунун тәкмилләшдирилмәси үзрә ахтарышларын кејфијјәтини јүксәлтсин;

— V-IX синифләр үзрә Азәрбајчан дили програмы лајиһәсинин мүзакирәсини кечирсин вә нәтичәсини јекунлашдырыб Назирлијә мувафиг тәклифләр версин (1986-чы илин нојабр ајында).

7. Мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтлары:

— мүәллимләрә методик көмәји артырсынлар, ихтисасартырма курсларынын мәзмунуну вә сәмәрәлилијини јүксәлтсинләр, курсларда Азәрбајчан дили тә'лими вә методларынын тәкмилләшдирилмәси илә әлагәдар мөвзулара даһа кениш јер версинләр, ораја јүксәк ихтисаслы мүһазирәчиләрин чәлб едилмәсини тә'мин етсинләр:

— Мүәллимләрин габагчыл иш тәчрүбәсинин өјрәнилиб јајылмасына хүсуси диггәт јетирсинләр.

8. «Азәрбајчан мүәллими» гәзети (Ш. Сәфәров јолдаш) вә «Азәрбајчан мәктәби» журналы (З. Әлијева јолдаш) редаксијалары Азәрбајчан дили тәдриси кејфијјәтинин јүксәлдилмәси илә әлагәдар мәсәләләрин шәрһинә даһа кениш јер версинләр.

9. Гәрар хүласә һалында «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә, бүтөвлүкдә исә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» вә Назирлијин «Әмр вә тә'лиматлар»ы мәчмуәсиндә дәрч едилсин.

10. Гәрарын ичрасы үзәриндә нәзарәт Баш мәктәбләр идарәсинә тапшырылсын.

●

Рә'јләр, мулаһизәләр

МӘКТӘБ ИСЛАҺАТЫ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛИКЛӘРИ

Һәсрәт ҺӘСӘНОВ

филолокија елмләри доктору, С. М. Киров адына АДУ-нун профессору

Мәктәб ислаһаты һаггындакы гәрарда хүсуси олараг гејд едилмишдир: «Совет мәктәбинин ән мүһүм, даими вәзифәси бөјүмәкдә олан нәслә елмләрин әсаслары үзрә дәрин вә мөһкәм биликләр вермәк, һәмин биликләри тәчрүбәдә тәтбиг етмәк вәрдишләри вә бачарығы ашыламаг, материалист дүнјакөрүшү формалашдырмагдыр».

Тә'лим материалынын әсаслы, кејфијјәтли вә сәмәрәли шәкилдә өјрәдилмәсиндә дәрсликләрин ролу бөјүкдүр. Мәһз буна көрә дә дәрсликләр мүкәммәл вә сабит принсипләр әсасында јазылмалыдыр. Он биринчи чағырыш ССРИ Али Советинин биринчи сессијасында Һ. Ә. Әлијев јолдашын мә'рузәсиндә дејилмишдир: «Јахшы мәктәб дәрслији бүтүн педагожи просесин кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн мүтләг шәртдир. Дәрслик сабит олмалы вә ејни заманда елмин наилијјәтләринә, һәјатын тәләбатына ујғун сурәтдә даим тәзәләнмәли, тәкмилләшдирилмәлидир» (Он биринчи чағырыш ССРИ Али Совети биринчи сессијасынын материаллары. Азәрнәшр, Бакы, 1984, сәһ. 59).

Мәктәб ислаһатынын тәләбләринә ујғун олараг Азәрбајчан дилинин тәдриси кејфијјәти јүксәлдилмәли, тә'лим материалынын мәзмуну тәкмилләшдирилмәли, дәринләшдирилмәли вә һәмин дүрүстләшдирилмәлидир. Азәрбајчан дили дәрсликләринин вә програмларынын тәдрис планына әсасән јенидән нәзәрдән кечирмәк, тә'лим материалыны шакирдләрин јаш сәвијјәсинә ујғунлашдырмаг, онлары елми вә практик чәһәтдән тәкмилләшдирмәк, бир сөзлә, дәрсликләри мәктәб ислаһатынын тәләбләринә чаваб верәчәк шәкилдә һазырламаг тәләб олунур. «Јүксәк идејалылыг вә елмилик, анлашыглылыг вә јығчамлыг, шәрһин дәгиглији, ајдынлығы вә чанлылығы, методика апаратынын мүкәммәллији һәр бир дәрслик гаршысында гојулан гәти тәләбләрдир» (јенә орада, сәһ. 60).

Дәрсликләрдә тә'лим материалынын шәрһинә онун идеја-сијаси мәзмунуна даһа чох фикир верилмәлидир. Азәрбајчан дили дәрсликләри елә олмалыдыр ки, шакирдләр Азәрбајчан дилинин орфографик вә орфоепик нормаларынын, фонетик, лексик вә грамматик гајдаларынын әсасларыны шүурлу мәнимсәјә билсинләр. Тә'риф вә гајдаларын әсаслы сурәтдә өјрәдилмәси, тә'лим материалынын сечилмәси, чалышмалар системинин мүәјјәнләшдирилмәси, онлар арасында мәнтиги ардычыллыг јарадылмасы Азәрбајчан дили дәрсликләри үчүн әсас шәртләр олмалыдыр.

Дәрсликләрин кејфијјәтли вә марағлы олмасы, илк нөвбәдә, програмдан асылыдыр. Демәли, мүкәммәл вә кејфијјәтли програм дәрслијин дә форма вә мәзмунча кејфијјәтли олмасы демәкдир. Програмын сабитлији исә дәрслијин сабитлији вә [illegible]ығыдыр.

Орта мәктәбләр үчүн «Азәрбајчан дили» дәрсликләри јаратмаг саһәсиндә зәнкин тәчрүбә әлдә едилмишдир. Бу саһәдә уғурлар, мүсбәт чәһәтләр чохдур.

Бунунла белә, «Азәрбајчан дили» дәрсликләри нәшрдән-нәшрә тәкмилләшдирилмәли, тә'лим материаллары вә онлара аид чалышмаларын верилмәси дәрслик мүәллифләриндән чох дүшүнмәк, чох көтүр-гој етмәк, өлчүб-бичмәк тәләб едир.

Мәктәб ислаһаты Азәрбајчан дили дәрсликләринин јени тәдрис планы вә програмына әсасән јенидән ишләнилмәси, тәкмилләшдирилмәси зәрурәтини мејдана чыхарыр. Бу дилә аид дәрсликләрә ислаһатын тәләбләри бахымындан јанашдыгда, демәк лазымдыр ки, мөвчуд дәрсликләр шакирдләрин идрак фәаллијјәтини гүввәтләндирмәкдә, онлара тәдгигатчылыг вәрдишләри ашыламагда, елми биликләрин тәчрүбәјә тәтбиги бачарығ вә вәрдишләри ашыламагда һеч дә аз әһәмијјәт кәсб етмир. Әксәр һалларда мүхтәлиф синифләр тә'лим материалларынын мәзмунунда варислик көзләнилир. Чалышмаларын јарадычы, өјрәдичи характери кет-кедә күчлү амилә чеврилир, чалышмалар үчүн марағлы мәтнләр сечилир. Һәмин мәтнләрин өзү дә мүәјјән бир билијин дәринләшмәсинә вә мөһкәмләнмәсинә көмәк едир, нәји исә өјрәдир. Үмумиләшдиричи нәзәри мә'луматын верилмәси үчүн әввәлчә мүәјјән һазырлыг көрүлүр, зәмин јара-

1. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 4

Scanned with MOBILE SCANNER

дылыр. Рабитәли нитгин инкишафы үчүн муәјјән мәтнләр, лазыми төвсијәләр, шәкилләр, иллүстрасијалар верилир. Бунлар тә'лим материалыны әјаниләшдирмәклә бәрабәр, онларын әсаслы гавранылмасыны интенсивләшдирир. Јери кәлдикчә тәһлил схемләри верилир, мүхтәлиф чалышмаларла әдәби тәләффүз нормалары һаггында муәјјән дәрәчәдә конкрет тәсәввүр јарадылыр.

Азәрбајҹан дили дәрсликләри мүасирлик вә елмилик бахымындан да хејли тәкмилләшмиш, дүрүстләшмишдир. Мүәллифләр чох вахт фактлардан чыхыш едәрәк үмумиләшдирмә јолу илә һәрәкәт едир, узун-узады һөкмләр әвәзинә, шакирдләрин өзләринин нәтиҹә чыхармаларына, онларын тәфәккүр инкишафына тәкан верирләр. Мәсәлән, IV синфин «Азәрбајҹан дили» дәрслијиндә «Сөз бирләшмәләри» бәһси барәдә нәзәри мә'лумат чох гысадыр (ҹәми үч ҹүмлә), амма шәкил вә чалышмалар васитәсилә сөз бирләшмәләри һаггында ашағыдакы мә'луматы алмаг олур: сөзә нисбәтән сөз бирләшмәси әшјаны даһа конкрет ифадә едир; сөз бирләшмәсиндә икинҹи тәрәф әсасдыр; сөзләр бир-бири илә әлагәләнмәсә, сөз бирләшмәси дүзәлмәз; сөз бирләшмәси ҹүмләјә тикинти материалы кими дахил олур; сөз бирләшмәләри тәрәфләринин ифадә васитәләринә көрә мүхтәлиф типли олур вә с. Сонра бүтүн бунлар «Ҹүмлә» бәһсиндә тәкрар олунур, мөһкәмләндирилир. Дикәр дәрсликләрдә дә белә нүмунәләр чохдур.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Азәрбајҹан дили дәрсликләринин јахшылашдырылмасы, онларын сәвијјәсинин јүксәлдилмәси, мүасир тәләбләрә ҹаваб верәҹәк шәклә салынмасы үчүн хејли әмәли ишләр көрүлмүшдүр.

Мөвҹуд Азәрбајҹан дили дәрсликләринин бир чох мәзијјәтләри олса да, сабаһкы күнүн тә'лим вә тәдрис ишини јахшылашдырмаг намина, е'тираф етмәк лазым кәлир ки, индики дәрсликләр мүасир һәјатын, мәктәб ислаһатынын тәләбләрини һәлә там өдәмир. Бунларда һәлә лүзумсуз, икинҹи дәрәҹәли материалларла јанашы, ушагларын јаш сәвијјәсинә, психоложијасына, зөвгүнә, мәнимсәмә күҹүнә ујғун олмајан тә'лим материалы вә чалышмалар, гејри-дәгиглик, тәһрифләр, елми, үслуби, методик, орфографик гүсурлар, дурғу ишарәси хәталары вар. Мәктәб ислаһатында «дәрс планларыны вә програмларыны, дәрсликләри вә дәрс вәсаитләрини, тә'лим вә тәрбијә методларыны тәкмилләшдирмәк; шакирдләрин һәддән артыг јүкләнмәсини, дәрс материалынын һәдсиз мүрәккәблијини арадан галдырмаг» (Јенә орада, сәһ. 54) тәләб олунур. Дәрслик мүәллифләри дәрслик үзәриндә јенидән ишләјәркән, јәгин ки, бу тәләбләри ҹидди сурәтдә нәзәрә алаҹаглар.

«Азәрбајҹан дили» дәрсликләриндәки гүсурларын бир сыра објектив амилләри вар.

Бизҹә, әсас амил фәннин програмы илә дәрсликләр арасындакы ујғунсузлугла бағлыдыр. «Тәсдиг вә инкар фе'лләр», «Фе'ли сифәтин исмә вә сифәтә кечмәсиндә индики заман фе'ли сифәтләрин сөз јарадыҹылығында ролу» мөвзулары програмда олдуғу һалда, VI синфин дәрслијиндә; «Сөзүн лексик вә грамматик мә'налары», «Муәјјән шәхсли ҹүмләләр» мөвзулары исә VII—VIII синфин дәрслијиндә јохдур. Белә фактларын сајыны артырмаг да олар. Мөвзуларын адларында да фәргли ҹәһәтләр вар. Мәсәлән, програмдакы «Садә вә мүрәккәб хитаблар», «Ҹүмләләрдә хүсусиләшмиш үзвләр» мөвзусу дәрсликдә «Мүхтәсәр вә кениш хитаблар», «Хүсусиләшмиш үзвлү ҹүмләләр» кими кетмишдир. Програмда шәрт вә күзәшт будаг ҹүмләләри мүстәгил (зәрфлијә дахил олмајан) будаг ҹүмләләр кими верилдији һалда, дәрсликдә бу ҹүмләләр зәрфлик будаг ҹүмләләринин нөвләри кими тәгдим олунмушдур. Бәли, јох, һә, хејр сөзләри дә програмдакындан фәргли олараг «Сөз-ҹүмлә» кими изаһ олунмушдур вә с.

Ејни тә'риф, ејни тә'лим материалы IV—VIII синифләрин дәрсликләриндә тәкрар олунур. Мәсәлән, «Васитәли вә васитәсиз нитг», «Диалог», «Һәмҹинс үзвлү ҹүмләләр» мөвзулары IV—V, VII—VIII синифләрдә бир-бирини тәкрар едир. Мәсдәр, фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама тәркибләри һаггында мә'лумата һәм VI, һәм дә VII—VIII синифләрин дәрсликләриндә тәсадүф олунур.

Дәрсликләрдә бә'зән ејни анлајыш мүхтәлиф шәкилләрдә изаһ олунур. Фе'лә, мәсдәрә, хитаба верилән тә'рифләри нәзәрдән кечирәк. Мәсәлән, «Әшјанын һәрәкәтини билдирән нитг һиссәсинә фе'л дејилир (IV синиф, сәһ. 31), «Һал вә ја һәрәкәт билдирән нитг һиссәсинә фе'л дејилир (V синиф, сәһ. 124); «Маг² шәкилчиси гәбул етмиш фе'лләрә мәсдәр дејилир») V синиф сәһ. 126), «Һәрәкәтин адыны билдирән вә нә етмәк? суалына ҹаваб верән фе'лләрә мәсдәр дејилир» (VI синиф, сәһ. 45); «Ҹүмләдә мүраҹиәт билдирән сөзләрә вә ја сөз бирләшмәсинә хитаб дејилир» (IV синиф, сәһ. 68), «Ҹүмләдә кимә мүраҹиәт олундуғуну билдирән сөз вә ја сөз бирләшмәсинә хитаб дејилир» (VII—VIII синифләр, сәһ. 90) вә с.

Белә тә'рифләрин сајыны артырмаг да олар. Бизҹә, мүгајисә үчүн көстәрилән нүмунәләр бу вә ја дикәр дил мәсәләсинин дәрсликләрдә неҹә муәјјәнләшдирилдијини әјаниләшдирир. Мүгајисәләр көстәрир ки, дәрсликләрин мүәллифләри «јенилик јаратмаг» хатиринә тә'рифини вердикләри дил анлајышларынын әсас әламәтләрини нәзәрдән гачырмышлар. Бу да истәнилән нәтиҹәни вермәмишдир.

Әлбәттә, дәрсликләрдәки тә'рифләри чәтинләшдирмәк, ағырлашдырмаг намина јох, шакирдләрин јаш сәвијјәсинә ујғун олараг тәкмилләшдирмәк, мүрәккәбләшдирмәк олар. Мүрәккәбләшдирмә о демәк дејил ки, тә'рифләрдә һәм дил һадисәләринин әсас әламәтләри унудулсун, һәм дә онлар долашдырылсын. Әслиндә тә'рифләр мәктәблиләрин јаш сәвијјәсинә ујғун олараг садә, конкрет вә ајдын олмалыдыр. Тә'риф шакирдләрин бу вә ја дикәр дил мәсәләсини шүурлу мәнимсәмәсинә көмәк етмәлидир.

Омоним вә синоним сөзләрә верилән тә'рифләрдә дә мүхтәлифлик вә долашыглыг вар. Омонимләрә һәм IV, һәм дә V синфин дәрслијиндә тә'риф верилмишдир. V синифдә омонимин тә'рифи бир гәдәр кенишләндирилир, мүрәккәбләшдирилир. IV синифдә омонимин тә'рифи беләдир: «Дејилиши вә јазылышы ејни олан, лакин тамамилә башга мә'налары билдирән сөзләрә омоним дејилир» (сәһ. 120). V синифдә исә изаһы ашағыдакы кимидир: «Башланғыҹ формада дејилиш вә јазылышына көрә бир-биринин ејни олуб, тамамилә башга-башга мә'налар билдирән сөзләрә омоним дејилир» (сәһ. 16).

Белә узун-узады тә'риф кимә лазымдыр? Ахы бунун јадда галмасы вә анлашылмасы да чәтиндир.

Синонимләрә IV синифдә «Формаҹа мүхтәлиф, мә'наҹа бир-биринә јахын олан сөзләр» (сәһ. 123), V синифдә исә «Ејни мә'налы вә ја бир-биринә јахын мә'налары билдирән сөзләр» (сәһ. 17) кими тә'риф верилир. Бу тә'рифләрдән биринҹиси дүздүр, икинҹиси гүсурлудур. Синонимләр формаҹа мүхтәлиф, мә'наҹа јахын сөзләрдир.

Бағлајыҹыларын тәснифи вә изаһатында да мүхтәлифлик өзүнү көстәрир. Бағлајыҹылардан һәм VI, һәм дә VII—VIII синифләрин дәрсликләриндә бәһс олунур. VI синфин дәрслијиндә бағлајыҹылар табе етмәјәнләрә вә табе едәнләрә бөлүнүр. Табе етмәјәнләрин 5 нөвү көстәрилир (сәһ. 79), табе едәнләр исә нөвләрә ајрылмыр. VII—VIII синифләрин дәрслијиндә бағлајыҹылар барәдә «Һәмҹинс үзвләр арасында бағлајыҹылар» (сәһ. 80-81)

вә «Бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләр» ады алтында мә'лумат верилир (сәh. 121-122). Бурада бағлајычыларын 3 нөвү (бирләшдирмә, бөлүшдүрмә, гаршылашдырма) гејд олунур. Иштирак (hәм, hәм дә; да, дә) вә инкар (нә, нә дә) бағлајычылары бирләшдирмә бағлајычылары сырасында верилир.

Бүтүн бағлајычылар синтактик функсијасына көрә бирләшдирмәјә (сөзләри вә чүмләләри) хидмәт едир. Јә'ни бу ме'јар бағлајычылары типләрә ајырмаг үчүн әсас ола билмәз. Она көрә дә иштирак вә инкар бағлајычыларыны бирләшдирмә бағлајычыларына аид етмәк сәhвдир.

Бә'зи hалларда ашағы синифләрдә кечилән бир тә'лим материалы јухары синифләрдә башга бир формада—һәтта шәкилдә тәкрарланыр. Систем вә ардычыллыг позулур. 3-чү синифдә нитг һиссәләринин һамысы кечилир. Амма IV синифдә 5 (исим, сифәт, сај, әвәзлик, фе'л — кечилмишләрин тәкрарында). V синифдә 5 (исим, сифәт, сај, әвәзлик, фе'л). VI синифдә 6 (фе'л, зәрф, гошма, бағлајычы, әдат вә нида) нитг һиссәси өјрәдилир.

Азәрбајчан дилчилик әдәбијјатында һәлә гәти шәкилдә мүәјјәнләшдирилмәмиш бир дил мәсәләси мүәллифләрин шәхси мүлаһизәсинә әсасән дәрслијә дахил едилир. Белә бир һәрәкәт гәнаәтбәхш һесаб олуна билмәз. VI синфин дәрслијиндә фе'лин формаларындан әлавә, онун 3 шәкли дә көстәрилир: һекајә, рәвајәт, шәрт (сәh. 30). Бунлары шәкил адландырмаг олмаз, чүнки, әввәлә, шәкил вә форма дејиләндә фе'лдә ејни анлајышдан сөһбәт кедир, икинчиси, дәрсликдә олдуғу кими, онлары шәкил кими гәбул етмәјә һеч бир әсас јохдур, үчүнчүсү, иди, имиш шәкилчи дејил, һиссәчикдир, дөрдүнчүсү, онлар фе'л дүзәлтмир, фе'л формаларыны гурулушча мүрәккәбләшдирир. Бунлар фе'лләрә артырылдығы кими, адлара да артырылыр. Буну елә дәрслик мүәллифләри дә тәсдиг едирләр.

V синиф дәрслијиндә «Фе'лин мә'на нөвләри» дүзәлтмә фе'лләрин нөвү кими мүәјјәнләшдирилир (сәh. 135—143). Бу, фе'лин нөв категоријасыны «дүзәлтмә фе'л» анлајышы илә ејниләшдирмәјә кәтириб чыхарыр. Дәрслијин 136-137-чи сәһифәләриндә дүзәлтмә фе'лләрин әмәлә кәлмәсиндән, 138-143-чү сәһифәләриндә исә фе'лдән дүзәлдилән фе'лләрин нөвләриндән данышылыр. Ејни шәкилчиләрлә дүзәлән фе'лләрә һәм дүзәлтмә фе'л, һәм дә онун нөвләри (фе'лин мә'на нөвләри) кими бахылмасы фикринә һагг газандырмаг олмаз, чүнки буна һеч бир әсас јохдур. Дикәр тәрәфдән-ла^2, -лаш^2, -лан^2, -ар^2, -ал^2 шәкилчиләри илә, һәгигәтән, башга нитг һиссәләриндән фе'л дүзәлир, амма-ыл^4, -дыр^4, -ыш^4 шәкилчиләриндә нөвлүк дүзәлтмәликдән үстүндүр. Бә'зи һалларда-ыл^4, -ыш^4 шәкилчиләри илә ишләнән фе'лләри дә дүзәлтмә һесаб етмәк олар, амма-дыр^4 шәкилчиси гәбул етмиш фе'лләрдә дүзәлтмәлик јохдур.

Бизә елә кәлир ки, фе'л нөвләринин јаранмасынын әсасы кими, мә'лум нөв сахланылмалыдыр.

V—VI синифләрин дәрсликләриндә фе'лин нөв категоријасыны дүзәлтмә фе'лләрин нөвү кими изаһ етмәк, фе'лләрдә шәкил вә формалары ајры-ајры категоријалар кими вермәк, шәкил вә нөв категоријаларына мүнасибәт, онларын изаһы орта вә али мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси арасында принсипиал фәрг јаратмыш олур. Бу вәзијјәти сонралар дүзәлтмәк чәтинләшир.

Фе'ли бағлама зәрфлә гарышдырылыр, VI синфин дәрслијиндә билә-билә (сәh. 64), дама-дама, јыға-јыға, әсә-әсә, атыла-атыла, охуја-охуја, күлә-күлә, гача-гача (сәh.67) кими фе'ли бағламалар тәрзи-һәрәкәт зәрфи һесаб едилир.

VI синфин дәрслијиндә һәм әсас нитг һиссәси, һәм дә гошма вә ја әдат кими ишләнән сөзләрин изаһында гејри-дәгиглик, ипамсызлыг, долашыглыг өзүнү көстәрир. Дәрсликдә һәм әсас нитг һиссәси, һәм дә көмәкчи нитг һиссәси кими ишләнәнләрә тәрәф, габаг, дал, јан, ајры, ирәли, кери, ашағы, јухары сөзләри нүмунә верилир. Һәгигәтән, тәрәф, габаг, ајры, ирәли, кери сөзләри икили хүсусијјәтлидир, әсас вә көмәкчи сәчијјәлидир. Дал, јан, јахын, ашағы вә јухары сөзләри исә анчаг әсас нитг һиссәси (исим, сифәт вә зәрф) кими ишләдилир. Бунлар гошма функсијасында чыхыш едә билмир. Дәрсликдә дал (О мәндән дал стулда отурмушду), јахын (Ахшама јахын колхозун идарәсинә кәлдик), јухары (Ана алтдан јухары оғлуна бахды) сөзләринин гошмалығыны әсасландырмаг үчүн верилән мисаллар да субут етмир (сәh. 75).

Һәмин дәрслијин 90-чы сәһифәсиндә бах, гој, гојун, кәл, кәлин, көр, көрүн, көрәк (әдат вә фе'л кими), елә, белә, нечә, нә (әдат вә әвәзлик кими), да, дә, анчаг, һәтта (бағлајычы вә әдат кими) сөзләри «Әдат вә башга нитг һиссәләри кими ишләнән сөзләр» башлығы алтында верилир, изаһатда исә һәмин сөзләр әдата, фе'лә, әвәзлијә вә бағлајычылара охшар сөзләр кими тәгдим едилир. Әкәр бу сөзләр әдата вә башга нитг һиссәләринә охшардырса, онда онларын конкрет ады нә олмалыдыр?

VI синфин дәрслијиндә гејд едилир ки, фе'ли сифәтләрин фе'лләрә охшар чәһәтләриндән бири дә онларын заман билдирмәсидир (сәh. 49). Сонра фе'ли сифәтләр замана көрә груплашдырылыр: кечмиш заман фе'ли сифәтләри, индики заман фе'ли сифәтләри (сәh. 50-54). Бизчә, дәрсликдә фе'ли сифәтләри замана көрә груплашдырмаг, онун һәр бир заманына ајрыча саат ајырмаг артыгдыр. Фе'ли сифәтләрдә заманлыг анлајышы вар, буну инкар етмәк олмаз, амма ону замана көрә груплашдырмаг нәзәри вә практик чәһәтдән сәһвдир. Заман фе'лин өзү илә бағлыдыр, фе'ли сифәт исә онун тәсрифләнмәјән формаларындан биридир.

Бир сыра материалларын изаһы чох кениш, јоручу, чәтиндир, шакирдләрин гаврамасыны ағырлашдырыр. Белә мөвзулары ја дәрсликләрә дахил етмәмәк, ја да онларын изаһыны садәләшдирмәк мәсләһәтдир. V синифдә дүзәлтмә исимләрин әмәлә кәлмәси вә онун груплары (сәh. 62-68), мүрәккәб адлар вә онларын јазылышы (сәh. 74-76), тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр (сәh. 134—136), VI синифдә гошма (сәh. 71—77), бағлајычы (сәh. 78—84) әдат (сәh. 88-92), фе'ли сифәт (сәh. 48—55), VII—VIII синифләрдә бағлајычы сөзләрин бағлајычыдан фәрги (сәh. 126), хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләр (сәh. 99-102) вә с. буна мисал ола биләр.

Тә'лим материалынын верилмәсиндә бә'зән ардычыллыг, систем, әлагә позулур, тәснифин принсипи унудулур. VII—VIII синифләрин дәрслијинин әввәлки нәшрләриндә әлавә вә хүсусиләшмә јанашы верилирди, даһа доғрусу, әввәл әлавә, сонра хүсусиләшмә кечилирди, онларын изаһы да конкрет вә јығчам иди. Бунларын һәр икиси чүмлә үзвләри илә бағлыдыр: бири чүмлә үзвләринин әлавәси, о бири исә онларын хүсусиләшмәсидир. Һәмин дәрслијин јени нәшриндә бу мөвзулар бир-бириндән чох узагда верилмишдир. Әлавәләр зәрфликдән (сәh. 61-62), хүсусиләшмәләр исә хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләр (сәh. 99-102) ады илә сөз-чүмләдән сонра изаһ олунур. Бурада әлавә илә хүсусиләшмә ејниләшдирилир. Белә ки, 61-чи сәһифәдә әлавә чүмләдә өзүндән әввәлки үзвүн мә'насыны изаһ едән, конкретләшдирән сөз вә ја сөз бирләшмәси кими, 101-чи сәһифәдә исә аид олдуғу үзвдән интонасија вә фасилә илә ајрылараг хүсусиләшир кими мүәјјәнләшдирилир. 102-чи сәһифәдәки гејддә хүсусиләшмиш әлавәләрлә дәгигләшдиричи хүсусиләшмиш үзвләрин ејниләшдирилмәмәси хатырладылыр. Гејдин өзү узун-узады, чәтин, јоручудур. Бизчә, әлавә вә хүсусиләшмә мөвзулары фасиләли јох, ардычыл өјрәдилмәлидир. Һәмин мөвзулар белә кечиләрсә, мүәллим тутушдурма јолу илә онларын

Scanned with PDF Scanner

охшар вә фәргли чәһәтләрини шакирдләрә даһа јахшы ајдынлашдыра биләр. «Дәгигләшдиричи хүсусиләшмиш үзвләр» адлы мөвзунун ајрыча кечилмәси, бизчә артыгдыр. Әввәла, буна еһтијач јохдур, икинчиси, әлавә вә хүсусиләшмәнин бу чүр изаһы мүәллимләрин ишини бир гәдәр чәтинләшдирир.

VII-VIII синифләрин дәрслијинә тәктәркибли вә чүттәркибли чүмләләрин дахил едилмәси јахшы һалдыр, амма тәктәркибли чүмләләрин мүбтәда вә ја хәбәр әсасында формалашмасына көрә бөлкүсүнү али мәктәбдәки кими вермәк мәгсәдәујғун дејил, ону бир гәдәр садәләшдирмәк оларды. Хәбәри олан тәктәркибли чүмләләр ашағыдакы кими бөлүнсә иди, даһа јахшы оларды. шәхсли вә шәхссиз, гејри-мүәјјән шәхсли вә үмуми шәхсли чүмләләр. Дәрсликдә шәхссиз, гејри-мүәјјән шәхсли вә үмуми шәхсли чүмләләр вар, амма шәхсли чүмләләр јохдур.

Дилчилик әдәбијјатында тә'јини сөз бирләшмәләри илә јанашы, исми бирләшмәләр дә ишләдилир. Проф. J. Сејидовун «Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри» (Бакы, 1966) адлы монографијасында бу бирләшмәләрин охшар вә фәргли чәһәтләри әтрафлы верилмишдир. VII—VIII синифләрин дәрслијиндә исә тә'јини сөз бирләшмәси јохдур, анчаг исми бирләшмәләр вар (сәһ. 18—22). Тә'јини сөз бирләшмәләринин бүтүн хүсусијјәтләри (тә'рифи вә нөвләри) ејнилә исми бирләшмәләрә тәтбиг едилир. Бурада бир тәрәфдән тә'јини сөз бирләшмәләри илә исми бирләшмәләр арасында фәрг гојулмур, дикәр тәрәфдән исә исми бирләшмәләр там әһатә олунмур.

Тәкрарда мәгсәд шакирдләрин биликләрини мөһкәмләндирмәк, кечиләнләри јада салмагдыр. Кечилмиш тә'лим материалынын тәкрарланмасына вахт сәрф етмәк, саат ајырмаг елми, практик вә методик чәһәтдән ваҹибдир. Дәрсликләрдә тәкрара һәддән артыг јер верилир, онларын һәчми сүн'и шәкилдә бөјүјүр. Буну нормал һесаб етмәк олмаз. Тәкрара, мәсәлән, IV синифдә 30, V синифдә 32, VI синифдә 35, VII—VIII синифләрдә сәһифә—саат ајрылмышдыр. Бу, чох дејилми?

Дәрсликләрдә бә'зән ејни анлајыш мүхтәлиф терминләрлә ифадә олунур. Мәсәлән: сабит бирләшмәләр—фразеоложи бирләшмәләр — фразеоложи фе'лләр — мүрәккәб фе'лләр; форма—шәкил; гоша — чүт, гаршылыг-гаршылашдырма; грамматик шәкилчиләр—сөздәјишдиричи шәкилчиләр вә с. Шакирдләрин сәвијјәсинә ујғун олмајан терминләр ишләдилир: орфограм, грамматик әсас, башланғыч форма, грамматик шәхс, һеча ајрычылығы вә с. Дәгиг олмајан, гүсурлу ифадә вә чүмләләр вар: Ара сөзләр... нисбәтән сүр'әтли тәләффүз олунур (VII—VIII синифләр, сәһ. 93); алынма сөзләр дүнјанын бүтүн дилләриндә өзүнү тәзаһүр етдирир (V синиф, сәһ. 24); хитабларын мә'насында шәхсләндирмә вә чанландырма олур (VII—VIII синифләр, сәһ. 91); фе'лин хәбәр формасы һәрәкәтин мүәјјән заманда чәрәјан етдијини билдирир (VI синиф, сәһ. 16) вә с.

Дәрслик елми вә практик чәһәтдән ајдын, конкрет, јығчам вә шакирдләрин јашына ујғун формада јазылмышса, о, тәдрис планында нәзәрдә тутулан тә'лим материалыны шакирдләрә дүзкүн вә ајдын шәкилдә ашылаја биләчәк. Белә оланда дәрсликләрдә әлавә гејдләрә вә изаһатлара еһтијач галмыр. Дәрслик мүәллифләри бә'зи тә'лим материалларыны шакирдләрин сәвијјәсиндән јох, мүһазирә дедикләри тәләбәләрин мөвгејиндән вә ја өз шәхси мүлаһизәләринә әсасән шәрһ етмәјә чалышмышлар. Она көрә дә бу вә ја дикәр дил мәсәләси илә әлагәдар нә варса, ону ејнилә дәрслијә дахил етмәк гәрарына кәлмишләр. Нәтиҹәдә материал чохлуғу јаранмыш, шакирдләрин гаврама күчү ағырлашмышдыр. Мүәллифләрин бир чыхыш јолу галыр ки, тә'лим материалыны дәгигләшдирмәк хатиринә гејдләр верснләр. Дәрсликләрдә гејдләрин чоху һәм мөвҹуд дил гајда-гануналарына, һәм дә тә'лим материалынын өјрәнилмәсинә шүбһә јарадыр. Мәсәлән, V синфин дәрслијиндә 15, VII—VIII синифләринкиндә 31 гејд вар. Буну нә илә изаһ етмәли?

Шәкилчиләрин јазылышында да ејнилик јохдур. Бүтүн дәрсликләрдә шәкилчиләрин вариантларынын ејни формада јазылмасынын тәдрис әһәмијјәти бөјүкдүр. Шәкилчиләрин јазылышында ејнилик, систем олмалыдыр. Мәсәлән, IV синифдә: -лар, -ләр; -да -дә; -ачаг -әчәк (-јачаг-јәчәк)—сәһ. 11, -ыр^4 (-јыр^4), -ачаг^2 (-јачаг^2, -а^2) -ја^2), -ын^4 (-јын^4), -ы^4 (-ны^4)... сәһ. 151, V синифдә: -ла^2, -лаш^2, -лан^2,-ар,-ал, -ыл^4, -дыр^4, -шы^4 (сәһ. 137) вә с; VI синифдә: -ыб, (-иб, -уб, -үб); -јыб, (-јиб, -јуб); -јүб, -араг-әрәк (-јараг, -јәрәк), сәһ. 56 вә с.

Дәрсликләрдә ишләдилән шәрти ишарәләр мүхтәлифдир. Әслиндә шәрти ишарәләр дәрсликләрдә ејни олмалыдыр. Дәрсликләрдә рабитәли нитгин инкишафы үчүн хүсуси чалышмалар, еләчә дә чалышмалара аид әлавә тапшырыг вә суаллар мүхтәлиф ишарәләрлә көстәрилир: IV синифдә улдуз (балача), V синифдә□, VI синифдә X, VII—VIII синифләрдә Р; IV синифдә улдуз (бөјүк). V синифдә о, VII—VIII синифләрдә о вә с

Чалышмалар дилчилик билији, бачарыг вә вәрдишләрин јарадылмасы, мөһкәмләндирилмәси вә инкишаф етдирилмәси бахымындан тәртиб олунмалыдыр Чалышмалар системиндә тә'лим вә тәрбијә мәсәләләри комплекс шәкилдә әкс олунмалыдыр. Тапшырыглар үчүн идеја-сијаси характерли, материалист дүнјакөрүшү ашылајан, бәдии вә естетик чәһәтдән мараглы вә тутарлы чүмләләр сечилмәлидир. Һәмин чүмләләрдә вәтәнә, халга, торпаға, әмәјә вә чөрәјә мәһәббәт, бөјүкләрә еһтирам, ССРИ халгларынын достлуғу әкс олунмалыдыр. Бир сөзлә, чүмләләр форма вә мәзмунча көзәл, идеја-сијаси, бәдии вә естетик сәчијјәли олмалыдыр. Чалышма мәтнләриндәки чүмләләрин бир гисми тәрбијәви тәләбләр бахымындан гүсурлудур. VII-VIII синифләрин дәрслијиндә верилән «Нәркиз һәм төвшүјүр, һәм дә хәфиф-хәфиф титрәјирди». «Бирдән мүрәккәбгабы дүшүб сынды». «Бир аз динчини ал, гагаш» (сәһ. 12) кими чүмләләр буна мисал ола биләр.

Чалышмалардакы чүмләләрин мүәјјән һиссәси мүәллифләрин дүзәлтмәләридир. Бәдии әсәрләрдән кәтирилән мисалларын сајы чох аздыр. Мүхтәлиф бәдии әсәрләрдән верилән чүмләләр бир-бири илә мә'нача әлагәләнмир, рабитә позулур. Чалышма үчүн сечилән чүмләләр мәгсәдәујғун олмагла бәрабәр, форма вә мәзмунча да көзәл олмалыдыр. Бә'зән бәдии әсәрләрдән кәтирилмиш чүмләләрин, мәтн вә ше'р парчаларынын мүәллифләри көстәрилмир.

Чалышмаларда мәгсәд кечилмиш мөвзуну һәм мөһкәмләндирмәк, һәм дә шакирдләрин бу вә ја дикәр бәһслә әлагәдар әлдә етдикләри билији јохламагдыр. Она көрә дә тапшырыгларын шәрти вә тәләби ајдын олмалы, шакирдләрин билик вә бачарыгларына ујғун сечилмәли, өзү дә дүшүндүрүчү олмалыдыр Дәрсликләрдәки чалышмалардан бир гисминин шәрти мүчәррәд вә үмуми, шаблон вә ја «шуар» сәчијјәлидир. Мәсәлән, V синфин дәрслијиндәки 84, 86, 103, 107, 177, 339 нөмрәли чалышмаларда «охујун», 139, 186, 229, 243, 253, 288 нөмрәли чалышмаларда исә «ҹаваб верин» тәләби гаршыја гојулур. Белә шәрт олар? Шакирдләр һәмин тапшырыглары нечә јеринә јетирсинләр?

Бә'зи чалышмаларын исә шәрти ејнидир, бир-бириндән фәргләнмир. Мәсәлән, VI синифдә 48, 49, VII-VIII синифләрдә 374, 375 нөмрәли тапшырыглар беләдир. Бир сыра чалышмаларын шәрти исә икимәртәбәлидир, јә'ни чалышмаја һәм әввәлдә, һәм дә сонра шәрт гојулур. Бу да шакирдләрин имканына, күчүнә ујғун кәлмир. Мәсәлән, IV синфин дәрслијиндәки 200, 224,

MOBILE SCANNER

232 нөмрәли чалышмалар бу типли тапшырыглардандыр. 200 нөмрәли тапшырығын шәртини нәзәрдән кечирәк: Көчүрүн, бурахылмыш дурғу ишарәләрини артырын вә бағлајычыларын алтындан хәтт чәкин (әввәлдә), сонра тәләб олунур ки, чүмләләри бир-бир охујуб, баш үзвләри көстәрин, онларын һансы нитг һиссәләри илә ифадә олундуғуну сөјләјин.

Дәрсликләрдә шәрти ағыр, чәтин, гүсурлу олан тапшырыглар да вар. Мәсәлән, V синфин дәрслијиндәки 5 нөмрәли (сәһ. 4) чалышманын шәртинә диггәт јетирәк: «Сөзләрин сајынын артмасы нәтичәсиндә мә'нанын нечә даралмасына, конкретләшмәсинә диггәт јетирин: вағзал→дәниз вағзалы→Бакынын дәниз вағзалы, мәктәб→орта мәктәб→кәндимиздәки орта мәктәб вә с. IV синфин дәрслијиндәки 380 нөмрәли чалышманын шәртиндә дејилир ки, верилмиш сөзләрә әввәл -чә-ы[4] сонра исә -сыз[4] шәкилчиләрини артырмагла антоним сифәтләр дүзәлдиб јазын: дузлу-дузсуз. Сөзләрин антонимлији шәкилчиләрә көрә јох, онларын мә'насына әсасән мүәјјәнләшдирилир. Азәрбајчан дилиндә антоним чүтлүкләр мүхтәлиф формалы сөзләрдән дүзәлир. Бу шәкилчиләр ејникөклү сөзләрә артырылдыгда мә'нача бир-биринә экс олунма јох, инкарлыг, рәдд етмә јаранып. Бу һәмин шәкилчиләрин тәбиәти илә бағлыдыр.

Үмид етмәк олар ки, дәрсликләр мәктәб ислаһатынын тәләбләри бахымындан јенидән ишләниләркән јухарыда көстәрдијимиз типли гүсурлар мүәллифләрин диггәтини чәлб едәчәк. Мүасир дөврүн тәләбләринә чаваб верән санбаллы Азәрбајчан дили дәрсликләри јаранадагдыр. Әминик ки, Азәрбајчан дили дәрсликләри форма вә мәзмунча көзәл, елми вә практик чәһәтдән мүкәммәл олачагдыр.

●

ӘДӘБИЈЈАТ ПРОГРАМЫ («ЛАЈИҺӘ») ҺАГГЫНДА БӘ'ЗИ МҮЛАҺИЗӘЛӘР

Зәһра ӘЛИЈЕВА

филолокија елмләри намизәди

Совет мәктәби тарихиндә јени мәрһәлә тәшкил едән мәктәб ислаһаты тәдрис планлары, програмлары вә дәрсликләрин јениләшдирилмәсини мүһүм вәзифә кими гаршыја гојур. Бу саһәдә республикамызда хејли иш көрүлмүшдүр. Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији јени тәдрис планларыны тәсдиг етмишдир. Онбириллик мәктәбдә әдәбијјатын тәдрисинә һәфтәдә 16 саат (V—IX синифләрдә 10 саат, X-XI синифләрдә 6 саат) ајрылмышдыр. Тә'лим Азәрбајчан дилиндә олан үмумтәһсил мәктәбләринин орижинал дәрсликләри, о чүмләдән V-XI синифләрин әдәбијјат дәрсликләринин мүсабигә јолу илә јазылмасы үчүн ачыг мүсабигәнин шәртләри тәсдиг едиләрәк мәтбуатда е'лан едилмишдир. Әдәбијјат програмынын лајиһәси ајрыча китабча шәклиндә дәрч олунмуш (Сәккизиллик вә орта мәктәб програмлары, Әдәбијјат, V-XI синифләр үчүн, Лајиһә, Бакы, 1985) вә ичтимаијјәтин кениш мүзакирәсинә верилмишдир.

Елм вә техниканын сүр'әтлә инкишаф етдији һазыркы дөврдә бәдии әдәбијјатын тә'сир күчү, актуаллығы даһа да артмышдыр. Одур ки, орта мәктәб програмларынын тәртибиндә елмин әсаслары, хүсусән сон наилијјәтләри, материалын тәрбијәви әһәмијјәти, онун синифләр үзрә дидактик вә педагожи бахымдан дүзкүн јерләшдирилмәси, фәнләрарасы әлагә, фәннин тәдриси методикасы саһәсиндә кедән мүзакирәләр, апарылан ахтарышлар вә мејдана кәлән јени тә'лим үсуллары нәтичәсиндә газанылан сон наилијјәтләр вә с. диггәт мәркәзиндә сахланмалыдыр.

«Лајиһә»нин тәртибчиләри, әсасән бу јолла кетмиш, јухарыда көстәриләнләрә әмәл етмишләр. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, програм лајиһәси үзәриндә хејли иш апарылмышдыр. «Лајиһә»дә мүсбәт чәһәтләрдән бири програм материалларынын өјрәдилмәсиндә истифадә олунан әсас тә'лим үсуллары, ајры-ајры синифләрдә шакирдләрин билик вә бачарығына верилән тәләбләр, мәктәблиләрин нәји билмәләри, нәји бачармалары һаггындакы методик изаһатлардыр. Мөвчуд програмда олан вә мәктәб тәчрүбәсиндән чыхан бир чох әсәрләрин тәкрар мәктәб програмында сахланмасы, һабелә «Лајиһә»јә јени дахил едилән «Севинч» (Ә. Мәммәдханлы), «Ленинлә сөһбәт» (Б. Ваһабзадә) вә с. әсәрләр шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғундур.

«Лајиһә»нин мәзијјәтләриндән даһа кениш сөз ачмаг олар. Лакин онун мүзакирәјә верилдијини нәзәрә алыб, тәкмилләшдирилмәсинә көмәк едән бә'зи мүлаһизәләримизи билдирмәји даһа мәгсәдәујғун һесаб едирик.

1. Мәктәб ислаһаты програмларын вә дәрсликләрин һәддән артыг јүкләнмәсини арадан галдырмағы, лүзумсуз мүрәккәбләшдирилмәни, икинчи дәрәчәли материалдан тәмизләнмәји тәләб едир. Бу чәһәтдән «Лајиһә» јүклүдүр. Белә ки, мөвчуд програмда олан бә'зи әсәрләрин тәдрисинә верилән саатлар азалдыларағ «Лајиһә»дә бәдии әсәрләрин мигдары артырылмышдыр. Мәсәлән, «Буз һејкәл» (Ә. Мәммәдханлы). «Доғма, әзиз партија» (Р. Рза). «Гарача гыз» (С. С. Ахундов). «Азәрбајчан» (С. Вурғун). «Илк сынаг» (М. Һүсејн) мөвчуд програмда мүвафиг гајдада 2, 2, 4, 4, 3 саат верилдији һалда «Лајиһә»дә бу әсәрләрин тәдрисинә верилән вахт 1 саат азалдылмышдыр. Башга сөзлә десәк, мөвчуд програмда IV-VII синифләрдә олан 98 әсәр артырыларағ 104-ә чатдырылмышдыр.

Јухары синифләрдә дә програм јүклүдүр. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бу синифләрдә классикләрин, ири һәчмли әсәрләри нәзәрдә тутулан мүддәтдә өјрәтмәк чәтинлик төрәдир. Саатлары азалтмаг, јухары синифләрдә јазычыларын һәјат вә јарадычылығына 4-5 саат вермәк мәктәб тәчрүбәсиндә өзүнү доғрултмадығы үчүн бу гүсурун мүтләг арадан галдырылмасы мәсләһәтдир.

2. Ислаһат мәктәб програмларынын мәзмуну үзәриндә көклү иш апармағы, материалын нечә тәгдим едилмәсини, һансы мүһүм мәсәләләрин шакирдләрә чатдырылмасыны мүәјјән етмәји тәләб едир. Илк нәзәрдән ајдын көрүнүр ки, мөвчуд програмда IV—X синифләр үзрә јерләшдирилән тәдрис материаллары садәчә олараг «Лајиһә»дә V—XI синифләрә кечирилмишдир. Башга сөзлә десәк, мөвчуд програмдан јалныз 10 әсәр чыхарылмыш, 15 әсәр дахил едилмишдир.

«Лајиһә»нин «Сәккизиллик вә орта мәктәб програмлары» башлығы алтында бурахылмасыны дүзкүн һесаб етмирик. Ислаһат үмуми орта тәһсилин ашағыдакы структуруну мүәјјән етмишдир:

Ибтидаи мәктәб — I-IV синифләр;

Натамам орта мәктәб — V-IX синифләр;

Орта үмумтәһсил мәктәби — X-XI синифләр;

«Лајиһә»дә јухарыда көстәрилән мәктәб структуру әсас көтүрүлмәли иди.

Фикримизчә, әдәбијјаты тарихи хроноложи ардычыллыгла IX синифдән башлајараг тәдрис етмәк тәчрүбәдә өзүнү доғрултмаз. Програм материаллары V—IX вә X—XI синифләр үзрә, јә'ни үмуми орта тәһсилин структуруна ујғун планлашдырылмалыдыр. Белә ки, V—IX синифләрдә верилән билик натамам орта мәктәбин тәләбинә ујғун олмалы, X—XI синифләрдә исә әдәбијјат тарихи хроноложи ардычыллыгла өјрәдилмәлидир.

3. В. И. Ленин идејаларыны һәјата кечирән Сов.ИКП совет әдәбиј-

јатынын инкишафына, мәдәни ирсә һәмишә гајғы көстәрир. Өлкәмиздә олдуғу кими, республикамызда да бу саһәдә хејли иш көрүлүр. Азәрбајҹан КП МК-нын сон илләрдә Низами, А. Бакыханов, Г. Б. Закир, Мирзә Шәфи Вазеһ, М. Ф. Ахундов, Ү. Һаҹыбәјов, Ҹ. Ҹаббарлы, Һ. Ҹавид, С. Вурғун вә б. классикләр һаггындакы гәрарлары бу гајғынын парлаг тәзаһүрүдүр. Лакин нәдәнсә «Лајиһә»дә (Сов.ИКП МК-нын 1972-ҹи ил гәрары истисна олмагла) партијамызын әдәбијјатын инкишафы илә әлагәдар сон дөврләрдә һәјата кечирдији тәдбирләр—гәрарлар һаггында материал верилмәмишдир. Ичмаллардакы артыг, лүзумсуз мә'луматларын чыхарылмасы вә јухарыда көстәриләнләрин мүвафиг гајдада програмда јерләшдирилмәси зәруридир.

4. Орта мәктәб дәрсликләри дөвләт сәнәди олан програм әсасында тәртиб едилир, јазылыр. Хүсусән IX—XI синифләрдә програмда гојулан мәсәләләр дәрсликләрдә шәрһ едилир.

«Лајиһә»дә көрүндүјү кими, IX синифдән башлајараг јазычыларын һәјат вә јарадычылығы өјрәдилир вә буна хүсуси саатлар ајрылыр. Н. Кәнҹәвидән М. Ф. Ахундова гәдәр јазычыларын һәјат вә јарадычылығы һаггында мә'лумат вермәк тәләб едилир. Бу әсасән јахшыдыр. Лакин «Лајиһә»дә тәләб едилән гајдада X синифдә М. Ф. Ахундов, XI синифдә исә М. С. Ордубади бөлмәсиндә билаваситә бу сәнәткарларын Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндәки мөвгејиндән дәрсликләрдә бәһс едилмәси мәгсәдәујғун олмаз. Фикримизҹә, ајры-ајры јазычынын јарадычылығы илә бағлы очеркләрдә јазычы үчүн даһа чох характер олан—дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләри илә сәсләшән мәсәләләр, үмумијјәтлә, онун әдәбијјата кәтирдији јенилик, сәнәткарлыг хүсусијјәтләри исламатын тәләбләри бахымындан диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Бу бахымдан «Лајиһә»нин јенидән нәзәрдән кечирилмәси фајдалы олар.

5. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Уста Зејнал» һекајәсинин «Лајиһә»јә дахил едилмәси (V синиф), јахуд мөвҹуд програмда олан Ә. Һагвердијевин «Мирзә Сәфәр» һекајәсинин әдибин «Пир», Ә. Ҹәмилин «Елләр бајрамы» әсәринин шаирин «Ҹан нәнә, бир нағыл де» ше'ри илә әвәз едилмәси програмын мәзијјәтләрини артырмыр. Көстәрилән әсәрләр, хүсусән «Уста Зејнал» өз мөвзу даирәсинә, актуаллығына вә с. көрә әвәз едилән әсәрләрә нисбәтән елә бир үстүнлүк тәшкил етмир. Доғрудур, «Ҹан нәнә, бир нағыл де» ше'ри әдәбијјатымызда Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусунда јазылан ән көзәл әсәрләрдән биридир, лакин алтынҹыларын јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун дејилдир.

6. Мәктәб програмларында материалын синифләр үзрә планлашдырылмасында, јерләшдирилмәсиндә мөвзу даирәси, сүжети, һәҹми тәсвир олунан һадисәләрин характери вә с. нәзәрә алынмалыдыр. Садәдән мүрәккәбә, асандан чәтинә мә'лумдан мәчһула принсипинә ријајәт олунмалыдыр. V—VIII синифләрдә материал планлашдырыларкән бәдии әсәрләрин мөвзусуна да хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Беләки, мүһүм әһәмијјәт кәсб етмәјән, ејни мөвзуда јазылан, ејни сүжетли, һәмчинин ејни жанрда олан бәдии әсәрләрин програмда өзүнә артыг јер тапмасына јол верилмәмәлидир. Бу синифләрдә әдәбијјат програмынын тематик принсип әсасында тәртиби мәсләһәт дејил вә буна еһтијаҹ да јохдур. Чүнки белә олдугда шакирдләр ејни мөвзуда јазылан бир нечә әсәри далбадал, бә'зән һәфтәләрлә охумалы олурлар ки, бу да онларда мүталиәјә марағы азалдыр. Одур ки, белә әсәрләр програмда јерләшдириләркән садәдән мүрәккәбә принсипинә ҹидди әмәл олунмалыдыр. Мәсәлән V—VIII синифләрин програмында мөвзусу Бөјүк Вәтән мүһарибәси һадисәләриндән көтүрүлән 18 әсәр вар (програмда бу әсәрләр синифләр үзрә ардычыл јерләшдирилмишдир). VII синифдә «Нишан үзүјү» һекајәсинин, «Узаг саһилләрдә», «Әсл инсан һаггында повест» әсәрләриндән сонра тәдриси истәнилән нәтиҹәни вермәз. Бизҹә, «Нишан үзүјү»нүн VI, һәтта V синифдә өјрәдилмәси даһа јеринә дүшәр.

7. «Лајиһә»дә ири әсәрләрдән парчалара нисбәтән даһа кениш јер верилмишдир. Мөвҹуд програмда IV—VII синифләрдә тәхминән 33 белә әсәр олдуғу һалда, «Лајиһә»дә 39-дур (VIII синифдә 16 әсәрдән 13-ү ири әсәрләрдән парчалардыр).

Мүәллимләрин һаглы шикајәтләринә сәбәб олан бу ногсан нәзәрә алынмалы, имкан дахилиндә белә әсәрләр мүвафиг кичик һәҹмли әсәрләрлә әвәз едилмәлидир.

8. Орта мәктәбдә совет әдәбијјатынын өјрәдилмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. «Лајиһә»дә буна әмәл едилмишдир V—VIII синифләрин програмына 66 совет әдәбијјаты, 30 классик әдәбијјат нүмунәси дахил едилмишдир. Шакирдләри рус әдәбијјаты, ССРИ халглары әдәбијјаты нүмунәләри илә таныш етмәк мәгсәдилә «Лајиһә»дә верилән әсәрләр кифајәт гәдәрдир. IX—XI синифләрдә бөјүк рус классикләри А. С. Пушкин, Н. В. Гогол, М. Горкинин програмда сахланмасы да тәгдирәлајигдир. Лакин, хүсусән V—VIII синифләрдә ССРИ халгларынын һансы јазычысына, даһа доғрусу, һансы әсәрә кәлдикдә мүәјјән принсип олмалыдыр.

Фикримизҹә, тә'лим Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәбләрин әдәбијјат програмына илк нөвбәдә јазычынын өз ана дилиндә олан мәктәбләрдә өјрәнилән әсәрләринин дахил едилмәси даһа дүзкүн јолдур.

Програма харичи әдәбијјат нүмунәләри дахил едиләркән, јахуд ичмалда һаггында бәһс едилмәси мәсләһәт көрүлән јазычылар мүәјјән едиләркән исә һансы мүтәрәгги классикин, һансы әсәрин һазырда даһа сәчијјәви вә характер олмасы әсас көтүрүлмәлидир.

9. «Лајиһә»дә IX синфә кечирилмиш Ә. Фирдовси вә онун «Шаһнамә» («Рүстәм вә Сөһраб») әсәринин мүкәммәл өјрәдилмәси гејри-мүмкүн олдуғу, хүсусән 70-ҹи илләрдә Һ. Ҹавидин «Сәјавуш» фаҹиәсинин програма дахил едилдијини («Лајиһә»дә XI синифдәдир), һабелә габагҹыл мүәллимләрин тәклиф вә мүлаһизәләрини нәзәрә алыб Ә. Фирдовсини програмдан чыхарыб, тәдрисинә ајрылан саатлары XIX әсрә гәдәрки зәнкин Азәрбајҹан әдәбијјатынын өјрәдилмәсинә сәрф етмәк даһа бөјүк фајда верәр.

10. XI синифдә 7 ичмал, 11 јазычы вә 15 ири һәҹмли әсәрләрин тәдрисинә 105 саат вахт ајрылыр. Бу синифдә програмын даһа јүклү олдуғуну нәзәрә алыб, М. Раһимин һәјат вә јарадычылығыны вә «Ленинград көјләриндә» поемасыны чыхарыб «Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү вә мүһарибәдән сонракы илләрдә Азәрбајҹан әдәбијјаты» ичмалына дахил етмәк лазымдыр.

11. Азәрбајҹан вә ермәни халгларынын достлуғуна һәср олунан («1905-ҹи илдә»—I шәкил (V синиф), «Бејнәлмиләл», «Баһадур вә Сона» (X синиф) шаһ әсәрләрлә кифајәтләнмәк, XI синифдә Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-ҹи илдә» әсәринин «Од кәлини» илә әвәз етмәк вахты чатмышдыр. Буна онә көрә әмәл едилсин ки, онбиринҹиләр ислам дини вә онун мүртәҹе маһијјәтини ифша едән классик бир әсәрлә даһа кениш таныш олсунлар.

С. Вурғунун «Вагиф» пјеси инсан зәкасынын гүдрәтини бәдии шәкилдә әкс етдирән «Инсан» пјеси илә, Меһди Һүсејнин «Абшерон» романы «Рәгибләр» әсәри илә әвәз едиләрсә «Лајиһә» исланатын тәләбләри илә даһа чох сәсләшәр.

12. XI синифдә С. Вурғунун даһа мүкәммәл өјрәдилмәси үчүн шаирин 2 әсәри илә (пјеси вә «Муған» поемасы) кифајәтләнмәк лазымдыр. «Зәнҹинин арзулары» поемасыны VIII синифдә «26-лар» поемасы илә әвәз етмәк мәсләһәтдир. Бу, VIII синифдә програма дахил едилән ири әсәрдән биринин азалмасына да сәбәб олар.

13. XI синифдә програм материалынын бөјүк әксәријјәти 50-ҹи ил-

Scanned with SCANNER

ләрә гәдәрки дөврүн мәһсулудур. Һәмин әсәрләрин мүасирлији, актуаллығы, әһәмијјәти, Азәрбајчан совет әдәбијјатынын гызыл фондуна дахил олдуғу инкаредилмәз бир һәгигәтдир. Лакин бунунла белә сон илләрдә әдәбијјатымызда дүнја шөһрәти газанан әсәрләр мејдана кәлмишдир. Халг шаирләри Нәби Хәзри вә Б. Ваһабзадәнин Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлән әсәрләри, халг јазычылары Илјас Әфәндијевин, Исмајыл Шыхлынын, Балаш Азәроғлунун, һәмчинин Анар, Елчин, Нәриман Һәсәнзадә вә б. әсәрләри инди өлкәмиздән чох-чох узагларда нәшр едилир.

Јухарыда адлары чәкилән јазычылар орта мәктәб програмында өз лајигли јерләрини тутмалыдырлар. Бизчә, бу, дөврүн тәләбидир. Бу, ејни заманда мәктәблиләрә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын инкишафы, сон наилијјәтләри илә даһа јахындан таныш олмаг имканы верәр.

14. Орта мәктәб програмында шифаһи әдәбијјата аид материалын верилмәсиндә вә онун планлашдырылмасында мүәјјән бир принсип олмалыдыр. V—VIII синифләрдә шифаһи әдәбијјат нүмунәләринин јерләшдирилмәсиндә дә садәдән мүрәккәбә, мә'лумдан мәчһула принсипи әсас көтүрүлмәлидир. IX синифдә әдәбијјатын тәдрисинә шифаһи халг әдәбијјаты илә башламаг олар (әкәр бу синифдән әдәбијјат тарихи хронолоҗи ардычыллыгла өјрәдиләрсә). Лакин V—VIII синифләрдә «Лајиһә»дә верилдији кими, һәр ил әдәбијјатын тәдрисини шифаһи халг әдәбијјаты илә башламаға гәти еһтијач јохдур.

15. Мә'лумдур ки, кичик јашлы ушаглар нағыллары, о чүмләдән сеһирли нағыллары даһа чох севирләр. Онлар һәлә мәктәбәгәдәр јашдан нағыллара даһа чох мејл көстәрир, чохлу нағыл билирләр.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, хүсусән IV—V синифләрдә шакирдләр аталар сөзләрини, онун фәлсәфи маһијјәтини дәрк етмирләр, садәчә оларағ 4—5 аталар сөзү әзбәрләјир, бир мүддәтдән сонра исә тамамилә унудурлар. Одур ки, ашағы синифләрин програмына шифаһи әдәбијјат нүмунәләри дахил едәркән јалныз онун һәчми нәзәрә алынмамалыдыр.

«Лајиһә»дән (V синфә) аталар сөзләринин чыхарылмасы, IX синифдә шифаһи халг әдәбијјаты һаггында бәһс едиләркән бу барәдә мәктәблиләрин јаш вә билик сәвијјәсинә, програмын тәләбләринә ујғун мә'лумат вермәк даһа мәгсәдәујғундур.

16. VII синифдә програмын тәләб етдији кими (3 саат) «Короғлу» дастанындан «Алы киши», «Дәмирчиоғлунун Чәнлибелә кәлмәси» голларынын өјрәдилмәси. «Короғлу» дастаны һаггында гыса мә'лумат. Јерли һакимләрин вә харичи дүшмәнләрин зүлмкарлығы. Халг азадлығы уғрунда мүбаризә. Короғлу халг гәһрәманыдыр», һабелә әдәбијјат нәзәријјәсиндән шифаһи халг әдәбијјаты һаггында билијин дәринләшдирилмәси, дастан һаггында мә'лумат, дастаны нағылдан фәргләндирән әсас чәһәтләр; IX синифдә «Короғлу» дастанындан «Һәмзәнин Гыраты апармасы» голунун өјрәдилмәси, (2 саатда) «Короғлу» дастаны XVI әсрин сону вә XVII әсрин әввәлләриндә харичи ишғалчылара вә јерли феодаллара гаршы халг үсјанларынын бәдии ин'икасы кими.

Короғлу вә онун гәһрәманлары, күтләләрә архаланмасы, дастанда халг күтләләринин ролу. Әсас сурәтләр. Короғлу, Никар, Ејваз, Дәмирчиоғлу вә башгалары. Дастанын бәдии хүсусијјәтләри. Дастан һаггында верилмиш билијин дәринләшдирилмәси. Һабелә дастанларда композисија вә сүжет һаггында шакирдләрә билик вермәк, башга сөзлә десәк, «Короғлу» дастанынын бу гајдада—ики голуну VII, бир голуну исә IX синифдә өјрәтмәк јерсиз тәкрарлара сәбәб олар вә истәнилән нәтичәни вермәз. Бизчә, V—VIII синифләрдә (өзү дә һәр синифдә јох) шифаһи халг әдәбијјатынын нүмунәләри илә шакирдләри таныш етмәк, IX синифдә исә верилән биликләри үмумиләшдириб дәринләшдирмәк вә халгымызын гәһрәманлыг дастаны «Короғлу»ну нүмунә кими өјрәтмәк лазымдыр.

М. Фүзулинин програмдан чыхарылмасыны, «Гачаг Нәби» дастанындан парчаларын (VIII синиф) програма дахил едилмәсини тамамилә јерсиз һесаб едирик.

17. IX—X синифләрдә классик әдәбијјат тәдрис едилдијиндән шакирдләр бир мүддәт совет әдәбијјатындан ајрылмалы олурлар. Одур ки, бу синифләрдә совет әдәбијјатынын өјрәнилмәсинә хүсуси саатлар ајрылыр. «Лајиһә»дә буна әмәл едилмишдир. IX синифдә «Азәрбајчан шаир вә јазычыларынын сон илләрдәки әсәрләриндә Ленин мөвзусу» (2 саат), «Азәрбајчан әдәбијјатында әмәк адамларынын тәрәннүмү» (2 саат), «ССРИ халглары әдәбијјатындан нүмунәләр» (2 саат). X синифдә «Азәрбајчан әдәбијјатында Ленин образы» (2 саат), «Сон дөвр Азәрбајчан ше'р вә нәсриндә јени һәјат гуручулуғунун тәрәннүмү» (2 саат) (нә үчүн јалныз ше'р вә нәсриндә) «Сон дөвр Азәрбајчан драматуркијасында совет адамларынын образы» (2 саат) (нә үчүн јалныз драматуркијада), «ССРИ халглары әдәбијјатындан нүмунәләр» (2 саат) башлыглары алтында верилән—мәсләһәт көрүлән бәдии әсәрләрин бир чоху јеринә дүшмәмишдир, јахшы сечилмәмишдир. Мәсәлән, X синифдә «Азәрбајчан әдәбијјатында «Ленин образы» ичмалында көстәрилән бә'зи әсәрләр XI синифдә һәмин јазычыларын (М. С. Ордубади, С. Вурғун, Р. Рза) һәјат вә јарадычылығы илә бағлы өјрәдилмәлидир, чүнки һәмин әсәрләр көстәрилән сәнәткарларын јарадычылығында ән мүһүм јерләрдән бирини тутур.

Мә'лумдур ки, сон дөврләрдә бир сыра тарихи драмлар, јахуд ше'римиздә, нәсримиздә јени һәјат гуручуларынын бәдии образлары илә бәрабәр тарихи романлар, поемалар да јазылмыш вә онлар Азәрбајчан совет әдәбијјатынын гызыл фондуна дахил олмушдур. Бизчә, мәктәблиләри сон дөврләрдә јарадылан Азәрбајчан әдәбијјаты нүмунәләри илә таныш етмәк үчүн бу ики ичмалы бирләшдирмәк лазымдыр, жанрлара көрә ичмаллары ајырмаг вә көстәрилән мәзмунда башлыг вермәк мәсләһәт дејил.

Үмумијјәтлә, совет әдәбијјаты һаггында сөһбәт үчүн әсәрләрин мүәллимләрин мүлаһизәсинә, шакирдләрин арзуларына (мүәллимин мәсләһәти илә) көрә сечилмәси даһа јахшы нәтичә верә биләр. Бу, хүсусән кәнд јерләриндә мүвафиг бәдии әсәрләрин әлдә едилмәсинә вә програмын тәләбләринин өдәнилмәсинә дә сәбәб олар.

18. Орта мәктәбдә синифдәнхаричи оху програм материалынын даһа дәриндән өјрәдилмәсинә хидмәт едир, ону тамамлајыр. «Лајиһә»дә синифдәнхаричи оху үчүн әдәбијјатын көстәрилмәси охунан әсәрләрин мүзакирәсинә саат ајрылмасыны фајдалы һесаб едирик. Лакин бу мәгсәд үчүн програма әсәр дахил едәркән чалышмаг лазымдыр ки, сечилән әсәрләр шакирдләрин тәфәккүрүнүн инкишафына, естетик зөвгләринин формалашмасына хидмәт етмәклә јанашы програм материалынын даһа дәриндән мәнимсәнилмәсинә хидмәт етсин. Бу бахымдан Ч. Мәммәдгулузадәнин «Гурбанәлибәј» һекајәси илә бағлы Н. В. Гоголун «Колјаска», А. Фадејевин «Кәнч гвардија» романы илә бағлы Халил Рзанын «Краснодон гарталлары» (VIII синиф), Нәсими илә бағлы Габилин «Нәсими», М. Фүзули илә бағлы Б. Ваһабзадәнин «Шәби-һичран» әсәрләринин (IX синиф) әлавә синифдәнхаричи охуја дахил едилмәси јеринә дүшүр. Лакин Нәби Хәзринин «Мирзә Шәфи», Илјас Әфәндијевин «Хуршуд Бану Натәван», Нәриман Һәсәнзадәнин «Нәриман», «Атабәјләр» вә с. әсәрләрин програмда ады чәкилмәмәси тәәссүф доғурур. Синифдәнхаричи әлавә оху үчүн көстәрилән бә'зи әсәрләр исә програм материалы илә бир о гәдәр дә сәс-

MOBILE SCANNER

һашимин. Мәктәбдәнләрин јаш вә билик сәвијјәсинә мүнасиб дејил-дир.

V—VIII синифләрдә програм үзрә өјрәнилән бир сыра ири әсәрләр, хүсусән «Алај оғлу» (В. Катајев), «Гарача гыз» (С. С. Ахундов), «Узаг саһилләрдә» (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли), «Шимал күләји» (Г. Илкин), «Кәнч гвардија» (А. Фадејев), «Бир кәнчин манифести» (Мир Чәлал Пашајев), мәчбури оху үчүн програма дахил едилән бүтүн әсәрләр шакирдләр тәрәфиндән бүтөвлүкдә охунмалыдыр. «Бир кәнчин манифести», «Күнәшин баҹысы», «Кәрч сулары» (VII синиф), «Сәјавуш», «Короғлу» дастаны (IX синиф) синифдәнхарич оху сијаһысындан чыхарылмалыдыр.

19. Орта мәктәбдә әдәбијјат нәзәријјәси һаггында мә'лумат шакирдләрә програм үзрә кечилән әсәрләрә бағлы, әлагәли өјрәдилир. Лакин верилән биликләр мүәјјән систем үзрә үмумиләшдирилмәли вә тәдричән дәринләшдирилмәлидир. «Лајиһә»дә әдәбијјат нәзәријјәсинә аид верилән материал нәсәдән V синифдә— тәмсил, ше'р, һекајә, епитет, мисра, бәнд, гафијә, диалог һаггында илк анлајыш; VI синифдә—аллегорија, драм әсәрләри, һеча; VII синифдә—шифаһи халг әдәбијјаты, гошма, повест, портрет, тәмсил; VIII синифдә—реализм, сатира, конфликт, композисија, лирика, сијаси лирика вә с. һаггында мә'лумат кечилән бәдии әсәрләрлә—програм материаллары илә әлагәли өјрәдилмәси мәктәб тәчрүбәсиндә өзүнү доғрултмушдур вә бунлар синифләр үзрә әсасән дүзкүн јерләшдирилмишдир. Лакин бунунла бәрабәр бә'зи мәсәләләрә јенидән бир даһа бахылмалыдыр. Мөвчуд програм тәләб етдији үчүн VII синифләрин тәкмилләшдирилмиш әдәбијјат дәрслијиндә дәрс илинин әввәлиндә кириш бәһсиндә IV—VI синифләрдә әдәбијјат нәзәријјәси һаггында верилән биликләр тәкрар едилир. Бәдии әдәбијјатын инчәсәнәтин башга нөвләриндән фәрги, бәдии вә елми әсәрләри бир-бириндән ајыран чәһәтләр һаггында мә'лумат верилир. Габагчыл мүәллимләрлә апарылан сөһбәтләр, мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, VII синифдә дәрс илинин әввәлиндә һәмин мә'луматларын шакирдләрә верилмәсиндә истәнилән нәтичә әлдә едилмир. Одур ки, «Лајиһә»дә VIII синифдә дәрс илинин әввәлиндә өјрәдилмәси нәзәрдә тутулан һәмин материаллары IX синифдә, дәрс илинин сонунда шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр. Бу даһа дүзкүн јолдур.

20. «Лајиһә»дә фәнләрарасы әлагәдә көстәрилән материаллар чохдур. Онларын бир гисми Азәрбајчан дили, тарих, чоғрафија фәнләри илә сүн'и јолла әлагә јаратмаға апарыб чыхара биләр. Ислаһатда дәрс јүкүнүн јүнкүлләшдирилмәсинин гаршысынын алынмасы тәләб олундуғу үчүн програм лајиһәсиндәки бу јүклүлүк дә арадан галдырылмалыдыр.

Јери калмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, 60-чы илләрдә мөвчуд әдәбијјат програмынын мүзакирәси дөврүндә әдәбијјат үзрә тә'лимин мәзмунуну мүәјјән едән республика комиссијасынын үзвләриндән көркәмли алимләримиз мәрһум Мәммәд Ариф Дадашзадә, Фејзулла Гасымзадә, Һәмид Араслы, Мирзаға Гулузадә, Әлјар Гарабағлы, һабелә Мәммәдчәфәр Чәфәров, Мирзә Ибраһимов, Бәхтијар Ваһабзадә вә б. орта мәктәбин әдәбијјат програмынын елми әсаслар үзрә һазырланмасында вә кениш мүзакирәсиндә билаваситә иштиракы сон дәрәчә фајдалы олмушдур. Комиссијанын сәдри унудулмаз мүәллимимиз, бөјүк әдәбијјатшүнас алимимиз Мәммәд Ариф Дадашзадәнин һәмин сәтирләрин мүәллифинә јаздығы ашағыдакы мәктуб орта мәктәб програмларына алимләримизин бөјүк мәс'улијјәтлә јанашдыгларыны ајдын көстәрир.

«Әзиз Зәһра ханым!

Програмлары мән бир дәфә охумушам, анчаг редактә етмәји бојнума көтүрмүрәм. Сон заманларда програмла мәшғул олмадығым үчүн бә'зи шејләр көздән гача биләр.

Сон вариант лајиһә олараг чап едилә биләр, әлбәттә, бә'зи ујғунсузлуглар дүзәлдилмәк шәртилә.

Һөрмәтлә
17/VII-67».

Мәктәб ислаһатынын һәјата кечирилмәси үмумхалг ишидир. Әдәбијјатын програм лајиһәсинин мүзакирәсиндә габагчыл мүәллимләр вә методистләрлә бәрабәр һөрмәтли алимләримиз, јазычыларымыз да јахындан иштирак етмәлидирләр.

●

ТӘКТӘРКИБЛИ МҮӘЈЈӘН ШӘХСЛИ ЧҮМЛӘ ҺАГГЫНДА

Бәшир ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр доктору, профессор

Азәрбајчан дили үзрә елми әсәрләрдә вә мәктәб дәрсликләриндә мүәјјән шәхсли тәктәркибли чүмләләр мүхтәлиф тәрздә шәрһ олунур. Алимләрин әксәријјәти белә чүмләләри тәктәркибли һесаб етмир вә чүттәркибли чүмлә кими гәләмә верирләр. Фикримизи әсасландырмаг үчүн бә'зи мәнбәләрә нәзәр салаг.

«Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (II һиссә, синтаксис. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Нәшријјаты, Бакы, 1959) китабында «Тәктәркибли мүәјјән шәхсли чүмләләр» адлы хүсуси параграф верилмиш (сәһ. 268-273) вә орада белә чүмләләрин бир сыра спесифик әламәтләри изаһ олунмушдур. Китабда дејилир: «Тәктәркибли мүәјјән шәхсли чүмләләр бурахылмыш мүбтәдалары биринчи вә икинчи шәхс формаларында ифадә едилән хәбәрләр васитәсилә конкрет шәкилдә тәсәввүр олунан чүмләләрә дејилир». Бунлар елә чүмләләрдир ки, онларын әсас гурулуш мәркәзи мәһз хәбәрдән ибарәт олур, чүмлә хәбәрин әсасында формалашыр вә бүтүн үзвләр мәһз хәбәрин әтрафында мәркәзләшир.

Мүәјјән шәхсли тәктәркибли чүмләнин башлыча әламәти ондан ибарәтдир ки, бурада чүмләнин формалашмасы үчүн мүбтәдаја гәтијјән еһтијач дујулмур, әксинә, мүбтәданын иштиракы чүмләни гүсурлу едир.

«Мүасир Азәрбајчан дили» III һиссә, синтаксис («Елм» нәшријјаты, 1981, сәһ. 82) китабында тәктәркибли чүмләләрдән сөһбәт кедәркән мүәјјән шәхсли чүмләнин ады чәкилмир. Орада хәбәр әсасында формалашан чүмләләрин үмуми шәхсли, гејри-мүәјјән шәхсли, шәхссиз нөвләриндән бәһс олунур. Тәәссүф ки, параграфын мүәллифи Азәрбајчан дилчилијиндә өзүндән әввәл сөјләнилмиш мүлаһизәләрә мүнасибәт көстәрмәмиш, «мүәјјән шәхсли тәктәркибли чүмлә» анлајышынын гејри-елми олмасыны тутарлы фактлар әсасында тәкзиб етмәјә фајдалы вермәмишдир.

Үмумтәһсил мәктәбинин «Азәрбајчан дили» (7-8-чи синифләр үчүн) дәрслијиндә дә тәктәркибли мүәјјән шәхсли чүмләләр ајрыча шәрһ олунмамыш, әксинә, о, чүттәркибли чүмлә кими гәләмә верилмишдир. Бу бахымдан дәрслији тәһлил етмәји лазым билирик.

37-чи сәһифәдә дејилир ки, чүттәркибли чүмлә һәр ики баш үзвүн иштиракы илә формалашыр, тәктәркибли чүмлә исә баш үзвләрдән јалныз биринин әсасында гурулур. Мүәллифләрин фикринчә, Ахшам мүтләг бизә кәләрсән, Марагглы бир роман охудум, Тапшырыгмлары јеринә јетирдик, Нә јазырсыныз? чүмләләринин һамысы чүттәркибли чүмләләрдир вә онлары тәктәркибли чүмлә адландырмаг олмаз. Она көрә ки, һәмин чүмләләрин мүбтәдасыны асанлыгла тәсәввүр етмәк мүмкүндүр.

Дәрслијин 67-чи сәһифәсиндә көстәрилир ки, тәктәркибли чүмләләрдә баш үзвләрдән бири ја үмумијјәтлә олмур, јахуд да фикри ифадәси үчүн она еһтијач дујулмур. Әкәр мүәллифләрин верлији бу һөкмү һәгигәт кими гәбул етсәк, онда **Ахшам мүтләг бизә кәләрсән** (сәһ. 37) типли чүмләләрин тәктәркибли олмасына гәтијјән шүбһә галмыр, чүнки бурада фикрин ифадәси үчүн мүбтәдаја әслә еһтијач дујулмур. Һәмин чүмләдә мүбтәданын ишләдилмәсинә еһтијач да јохдур: о (чүмлә), мүбтәдасыз формалашмышдыр.

74-чү сәһифәдә охујуруг: «Бир вә ја бир нечә үзвү бурахылмыш, лакин әсанлыгла бәрпа едилә билән чүмләләрә јарымчыг чүмлә дејилир». Бу һөкмү әлдә рәһбәр тутсаг, демәлијик ки, **Тапшырыглары јеринә јетирдик** (сәһ. 35), **Бизә һәрби һиссәјә кәтирдиләр** (сәһ. 69) кими чүмләләр мәһз јарымчыг чүмләләрдир. Она көрә ки, һәмин чүмләләрдән бириничисиндә «биз», икинчисиндә исә «онлар» мүбтәдасыны бәрпа етмәк һеч дә мүмкүн мәсәлә дејил. Амма китабда биринчи чүмлә чүттәркибли, икинчиси исә гејри-мүәјјән шәхсли тәктәркибли чүмлә кими тәгдим олунмушдур. Мүәллифләрин фикринчә, биринчи чүмләдә «биз» мүбтәдасы тәсәввүр едилә билир (она көрә дә һәмин чүмлә чүттәркиблидир), икинчидә исә «онлар» мүбтәдасыны тәсәввүр етмәк чәтиндир.

Дилчилик әдәбијјатында, еләчә дә дәрсликдә белә бир мүлаһизә вар. «Грамматикада «шәхс» мүбтәда демәкдир... Она көрә дә чүттәркибли чүмләләр дедикдә шәхсли чүмләләр нәзәрдә тутулур» (Дәрслик, сәһ. 68). «Шәхсли чүмлә» дедикдә чүмләдә грамматик субјектин, ја'ни мүбтәданын иштиракынын, јахуд бәрпасынын мүмкүн олмасыны баша дүшүрүк». «Шәхс ики мә'нада ишләнир: 1) иш көрән шәхс субјект термининә; 2) грамматик шәхс исә мүбтәда терининә ујғун кәлир». (Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис. 1981, сәһ. 266). Бир анлыга бу фикирләри һәгигәт кими гәбул едәк вә һәмин бахымдан дәрсликдәки бир тә'рифә диггәт јетирәк: «Һәрәкәт вә ја һөкмүн гејри-мүәјјән шәхсә аид олдуғуну билдирән тәктәркибли чүмләләрә гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә дејилир» (сәһ. 69). Әкәр грамматикада шәхс, доғрудан да, мүбтәда демәкдирсә, гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә исә һөкмүн, һәрәкәтин гејри-мүәјјән шәхсә аид олдуғуну билдирирсә, демәли, һәм дә гејри-мүәјјән мүбтәдаја аид олдуғуну билдирир. Дәрсликдә јазылыб ки, **Дүнән бизә мәктуб кәтирибләр** чүмләсинин хәбәри гејри-мүәјјән шәхсә аиддир, бурада ишин ичрачысы мүбтәда шәклиндә өз ифадәсини тапа билмир. Һәмин фикирдә «шәхс» вә «субјект» анлајышлары дәгиг ајырд едилмәмишдир. «Шәхслилик», «шәхссизлик», еләчә дә «субјектлилик», «субјектсизлик» анлајышлары арасында ејнијјәт ишарәси гојмаг олмаз. Шәхс һеч дә һәмишә, һәр јердә мүбтәда кими гәбул олунмур. Мәсәлән, фе'лләрдә дә шәхс ифадә едилир: дәрсликдә гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә кими верилмиш **Мәктәбимизи тә'мир едибләр** чүмләсинин хәбәри үчүнчү шәхсдәдир, бу, о демәкдирми ки, һәмин чүмләдә шәхс олдуғундан мүбтәда да вар? Демәли, «шәхс мүбтәда демәкдир» һөкмү дәгиг дејил.

Мүәјјән шәхсли тәктәркибли чүмләләрдә мүбтәда олмур, амма хәбәр ону өзүндә әкс етдирә билир, нечә дејәрләр, мүбтәда хәбәрин дахилиндә «кизләнмиш» олур, белә чүмләләрдә бурахылмыш мүбтәданын дејилмәси лазым кәлмир. Онун дејилмәмәси чүмләнин мә'насында бир нөгсан јаратмадығы кими, дејилмәси дә һеч бир мә'на үстүнлүјүнә сәбәб олмур» (Азәрбајчан дилинин грамматикасы, 1959, сәһ. 271.)

Азәрбајчан дилинә аид методик әдәбијјатда да мүәјјән шәхсли тәктәркибли чүмлә барәдә фикир сөјләнилмишдир. 1972-чи илдә профессор Ә. Әфәндизадәнин редакторлуғу илә чап олунмуш «Јени програм үзрә Азәрбајчан дилинин тәдриси мәсәләләри» адлы китабда бу барәдә хејли материал вар. Орада көстәрилир ки, мүәјјән шәхсли тәктәркибли чүмләләрдә мүбтәда иштирак етмир, амма хәбәр ону өзүндә әкс етдирә билир. Бу чүр хәбәрләр биринчи вә икинчи шәхсләрлә ифадә олунур, чүнки белә хәбәрләрдә мән, биз, сән, сиз әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалар өз әксини тапа билир. Мүәјјән шәхсли чүмлә она көрә тәктәркибли һесаб едилир ки, онлары мүбтәда вә хәбәр зонасына парчаламаг гејри-мүмкүндүр. Адичә бир мисал: — Ај оғул, тез кәл, нијә кечикирсән? — **Кәлдим, ата, кәлдим.** Бурада кәлдим сөзүндән әввәл мүбтәда ишләтмәк мүмкүн дејил. Демәли, белә чүмләләри һеч бир вәчһлә чүттәркибли адландыра билмәрик. Мән кәлдим, о кетди чүмләләри исә чүттәркиблидир.

Чүмләдә шәхслилик анлајышы грамматик субјектин хәбәрдә өз ифадәсини нечә тапмасы илә бағлыдыр: хәбәр мүбтәданы ајдын шәкилдә әкс етдирирсә, мүәјјән шәхсли чүмлә алыныр; хәбәр грамматик субјекти өзүндә гејри-мүәјјән шәкилдә әкс етдирдикдә гејри-мүәјјән шәхсли, үмуми шәкилдә әкс етдирдикдә үмуми шәхсли, һеч әкс етдирә билмәдикдә шәхссиз чүмлә мејдана чыхыр вә с. Мүәјјән шәхсли чүмләнин хәбәри үчүнчү шәхслә ифадә олуна билмир, чүнки јалныз биринчи вә икинчи шәхсләрдә олан хәбәрләр мүбтәданы конкрет шәкилдә әкс етдирир, үчүнчү шәхс исә белә конкретликдән мәһрумдур. Мәсәлән, кәлирәм хәбәринә бирчә «мән» сөзү ујғундур, кәлир сөзүнә исә о адам, пишик вә с. сөзләр мувафигдир.

1959-чу илдә чап олунмуш «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабында бу барәдә дејилир: «Тәктәркибли мүәјјән шәхсли чүмләләрин хәбәрләри анчаг биринчи вә ја икинчи шәхс шәкилчиләри илә ишләдилән адлар... фе'лин бүтүн категоријалары илә ифадә едилә билир. Бунлар үчүнчү шәхс формаларында ифадә едилә билмәз; чүнки мәзмунун ифадә даирәсинә вә грамматик характеринә көрә үчүнчү шәхсин тәбиәтиндә бир гејри-мүәјјәнлик вар. Әсасында гејри-мүәјјәнлик анлајышы олан бир форма илә мүәјјән шәхс анлајышыны билдирмәк вә беләликлә дә, мүәјјән шәхсли чүмлә дүзәлтмәк олмаз» (сәһ. 269).

Реал дил факларыны вә 50-чи илләрин тәдгигатыны нәзәрә алсаг, демәлијик ки, мүәјјән шәхсли тәктәркибли чүмлә барәсиндә дәрсликдәки, еләчә дә 1981-чи илдә нәшр олунмуш академик грамматикадакы фикир, бизчә, дүзкүн дејил. Бу сәһви дүзәлтмәк вахты чохдан чатмышдыр.

Тәнгид вә библиографија

IX СИНИФ ҮЧҮН «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ» ДӘРСЛИЈИ

Һашым ГАФАРОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Бу тәдрис илиндән рус мәктәбләринин IX синифләри үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә (мүәллифләри М. Асланов, Ә. Аббасов; елми редактору проф. Ә. Әфәндизадәдир) мүәллим вә шакирдләрин истифадәсинә верилмишдир.

Тәкмилләшдирилмиш програмын тәләбләри әсасында ишләнмиш бу дәрслик оријинал чәһәтләри илә һәмин синиф үчүн әввәлки дәрсликдән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Бу исә, һеч шүбһәсиз, «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәсинә верилән тәләбләри мүәллифләрин әсас тутмаларындан ирәли кәлир.

Дәрслијин мәзмуну 33 параграфдан, «Синифдәнхарич оху үчүн материаллар»дан вә II—IX синифләрдә өјрәдилмиш сөзләрин лүғәтин-

MOBILE SCANNER

дән ибарәтдир.

Мә'лумдур ки, икинчи дил дәрсликләриндә оху материаллары һәр бир параграфын мәркәзиндә дурур. Лүғәт вә чалышма материалларынын һәмин мәтнләрлә әлагәлилији бир принсип кими нәзәрә алынмыр. Буна көрә дә тә'лим мәгсәдилә сечилмиш һәр бир мәтн лексик вә грамматик чәһәтдән програмын тәләбләринә чаваб вермәли, мәзмунуна вә идејасына көрә марағлы олмалыдыр. Бу бахымдан дәрсликдәки материалларын мәгсәдәујғунлуғуну хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр. «Иланла гарангуш», «Бригаданын бајрамы», «Һәсән бәј Зәрдаби», «Һәсрәт», «Бомба», «Илк һәдијјә», «Мүәллифсиз имтаһан» вә с. мәтнләр буна мисал ола биләр. Дикәр тәрәфдән мәтнләрин (һәм әсас, һәм дә чалышма мәтнләринин) сечилмәсиндә фәннин тәрбијәви әһәмијјәти башлыча принсип кими нәзәрә алынмышдыр. Һәмин мәтнләр шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн кенишләнмәсиндә, онларын бејналмиләлчилик, халглар достлуғу, вәтәнпәрвәрлик вә әмәк тәрбијәсиндә, һеч шүбһәсиз ки, мүәјјән рол ојнаја биләчәк.

Дәрсликдәки материалларын бир чоху шакирдләри Азәрбајчан әдәбијјатынын нүмунәләри вә онун ән көркәмли шәхсијјәтләри илә танныш етмәји дә нәзәрдә тутур. Бу бахымдан орада шифаһи халг әдәбијјатына, әдәби шәхсијјәтләрин һәјат вә јарадычылығына аид верилмиш әдәби-бәдии нүмунәләр тәгдирәлајигдир. Дәрсликдәки «Нә дә чүмә күнү», «Короғлу јадлар мәчлисиндә», «Ашыг Әләскәр», «Чәлил Мәммәдгулузадә», «Нәриман Нәриманов», «Кәрпичкәсән гочанын бир чаванла һекајәти» вә с. адлы мәтнләр бу гәбилдәндир.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дилинин практик шәкилдә өјрәтмәк програмын мәзмунунда әсас тә'лим мәгсәди кими нәзәрдә тутулмушдур. Дәрсликдә һәмин мәгсәдә мувафиг олараг 325 чалышма верилмишдир. Чалышмалар өз идеја истигамәтинә вә мәзмунуна көрә әсас оху мәтнләри илә бағлы олуб, шакирдләри мүәјјән бачарыг вә вәрдишләрә јијәләндирмәјә, өјрәндикләрини тәкрар етмәјә вә мөһкәмләндирмәјә јөнәлтмәк бахымындан мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Әввәлки синифләрин дәрсликләриндән фәргли олараг, бу дәрсликдәки чалышмаларын бөјүк әксәријјәти шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәјә хидмәт едән лексик чалышмалардан ибарәтдир. Фикримизчә, бу, Азәрбајчан дили тә'лиминин јухары консентри үчүн характерикдир; мәтн үзәриндә иши асанлашдырмаға чох көмәк көстәрә биләр.

Програмын тәләбләринә көрә IX синифдә фонетик вә грамматик материалларын практик истигамәтдә тәкрары тәләб олунур. Дәрсликдә бу тәләб нәзәрә алынмыш, фонетика вә морфолокијаја аид материалларын тәкрарына мүәјјән јер верилмишдир. Дәрсликдәки 120-јә гәдәр лексик-грамматик чалышма бу мәгсәдә хидмәт едир.

Чалышмаларын дикәр бир гисми шакирдләрин рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк мәгсәдини күдүр. Белә чалышмалар үчүн мәтнләр, әсасән, әдиб вә шаирләримизин әсәрләриндән сечилмишдир. Онлар тәрбијәви мәзмуна вә конкрет сүжетә малик материаллардыр. Ејни мәгсәдлә дәрсликдә конкрет мөвзулар үзрә иншә јазылара да аз-чох јер верилмәси тәгдирәлајигдир.

Лүғәт вә нитг инкишафы үзрә ишләрин билаваситә јазылы нитглә әлагәләндирилмәсинин вачиблијини нәзәрә алараг, мүәллифләр дәрслијин чалышмалар системиндә имла јазылар үчүн мувафиг материаллар вермәкдә, фикримизчә, чох дүзкүн һәрәкәт етмишләр. Икинчи дилә аид дәрсликләрин тәртиби үчүн характерик олан тәрчүмә материаллары да бу дәрсликдә кифајәт гәдәрдир. Бу мәгсәдә хидмәт едән чалышмаларда Азәрбајчан дилиндән ана дилинә вә әксинә, тәрчүмә етмәк тәләбләри гојулур. Һәмин материаллары ашағыдакы кими группалашдырмаг олар:

а) сөзләрдән вә сөз бирләшмәләриндән (икинчиси даһа чохдур тәшкил едир) ибарәт материаллар; б) чүмләләрдән (рабитәсиз мәтнләрдән) ибарәт материаллар; в) рабитәли мәтнләрдән ибарәт материаллар.

Дәрслијә синифдәнхарич оху үчүн ајрыча 8 материал дахил едилмишдир. Бунлар билаваситә әсас оху мәтнләри илә әлагәдар олуб, бир нөв, онлары тамамламаға хидмәт едир. Һәмин материаллар тә'лим ишинин диференсиаллашдырылмасы, башга сөзлә десәк, Азәрбајчан дилинин практик чәһәтдән јахшы билән шакирдләрлә даһа сәмәрәли иш апармаг үчүн әлверишли имкан јарадыр. Бу бахымдан синифдәнхарич оху материалындан дәрс просесиндә дә истифадә етмәјин мәгсәдәујғунлуғу вә әһәмијјәти нәзәрә алынмалыдыр.

Бүтүн бу мүсбәт чәһәтләрлә јанашы, дәрсликдә бә'зи гүсурлар да нәзәрә чарпыр ки, онларын кәләчәкдә арадан галдырылмасына диггәт јетирилмәлидир.

Мә'лум олдуғу үзрә, дәрсликләр (хүсусән икинчи дил дәрсликләри) бәдии тәртибат чәһәтдән ушагларын зөвгүнү охшамалы, онларын естетик тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнамалыдыр. Һаггында бәһс етдијимиз дәрсликдәки шәкилләрин бә'зиләри бу бахымдан чох гүсурлудур. Мәсәлән, «Илк дәрс» мәтнинә чәкилмиш шәклин бәситлијә тәәссүф доғурур. Орада өз әксини тапмыш ушаглар IX синфин шакирдләриндән даһа чох ибтидаи синифләрдә охујан шакирдләрә охшајыр (сәһ. 3). «Кәрпичкәсән гочанын бир чаванла һекајәти» мәтнинә аид шәкилдә гочанын кејими әсәрдә тәсвир олунан («Әјнинин көјнәјинин от-алафдан һөрәрди») образын кејими илә һеч ујушмур (сәһ. 25). «Ашыг Әләскәр» мәтниндә Әләскәрин шәкли дә дүзкүн әкс олунмајыб. Белә ки, Азәрбајчан ашыг әдәбијјатында Ашыг Әләскәрин сазы сол әли илә чалмасы артыг чохдан тәсдиг олунмуш фактдыр. Шәкилдә, бу чәһәт нәзәрә алынмајыб.

Мә'лум олдуғу кими, икинчи дил дәрсликләриндә мәтнләр, әсасән, адаптә олунмагла шакирдләрә тәгдим олунур. Әввәлчәдән дејәк ки, мүәллифләр бу ишин өһдәсиндән мәһарәтлә кәлмишләр. Лакин бир сыра һалларда адаптә ишиндә [illegible] јол верилмишдир. Мәсәлән, «Биринчи дәфә мәктәбә кетмәләри мүнасибәтилә» (сәһ. 3) ифадәсинин мәзмунундан белә чыхыр ки, шакирдләр (IX синиф шакирдләри) биринчи дәфә, [illegible] дәфә мәктәбә [illegible]. «О, (Сона) [illegible] ушаглары [illegible], онлу Мирдана [illegible] үчүн [illegible] мәзмунундан белә анлашылыр ки, онун [illegible] вә башга ушағы вар (сәһ. 84). «Бу дәфә [illegible] дилинин [illegible] чүмләсиндән белә чыхыр ки, [illegible] (сәһ. 100) вә с.

Бу да мүтләгдә шакирдләрә ашағы синифләрдә мә'лум олан [illegible] сөз бирләшмәләрини лүғәтә верилмишдир. Мәсәлән, [illegible], шикајәт етмәк, [illegible], [illegible] гәдд, карван, синиф, мүәллиф вә с.

Мә'лум олдуғу үзрә, икинчи дил дәрсликләриндә мүәјјән лүғәт минимумуну шакирдләрә мәнимсәтмәк принсипини әсас тутур. Бу дәрслијин сонунда верилмиш лүғәтдә VIII синфә гәдәр өјрәнилмиш [illegible] јазылыб. IX синифдә кечиләчәк 1[illegible]-ә гәдәр сөз дә әлавә едилмишдир. Лакин һәмин сөзләр ајры-ајры параграфларда [illegible]. Бу исә тә'лим просесиндә һәм мүәллимин, һәм дә шакирдләрин ишини чәтинләшдирир.

Әлбәттә, көстәрилән бу кими нөгсанлар дәрслијин елми-методик дәјәрини бир о гәдәр дә азалтмыр. Дәрслијин нөвбәти нәшриндә бу [illegible] арадан галдырылмасы мүмкүндүр. Күман едирик ки, бу дәрслик мүәллимләрин вә шакирдләрин јахын көмәкчисинә чевриләчәкдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Бу китаблары охујун

ТӘДГИГАТЧЫЛАР ҮЧҮН ГИЈМӘТЛИ ВӘСАИТ

Муасир елми-техники тәрәгги дөврүндә јүксәк ихтисаслы мүәллим кадрларынын һазырланмасы проблеми мәктәб ислаһатынын мүһүм тәләбләриндән бири кими ирәли сүрүлмүшдүр. Һәмин тәләбин јеринә јетирилмәсиндә педагожи институтлар башлыча рол ојнајыр. Бурада тәләбәләрә—кәләчәк мүәллимләрә мүхтәлиф ихтисаслар үзрә мүәллимлик пешәсинин сирләри өјрәдилир. Шүбһәсиз, бу ишдә јалныз аудиторија мәшғәләләри илә кифајәтләнмәк олмаз; тәләбәләрин мүстәгил ишинә, хүсусилә елми-тәдгигат саһәсиндә чалышмаларына да кениш јер верилмәлидир.

Республикамызын али мәктәбләриндә бу саһәјә әсаслы шәкилдә истигамәт вермәк, мөвчуд олан нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн кичик һәчмли методик көстәриш вә тә'лимати мәктублардан башга, индијәдәк санбаллы бир вәсаит чап едилмәмишдир.

Профессор Афат Гурбановун «Дилчиликдән курс вә диплом ишләри» (Бакы, 1985) адлы әсәри бу чәһәтдән али мәктәб мүәллимләри вә тәләбәләри үчүн чох вачиб вә фајдалы бир вәсаит кими диггәти чәлб едир.

Вәсаит ики һиссәдән ибарәтдир. Әввәлинчи һиссә курс вә диплом ишләри һазырланмасынын нәзәри вә методик мәсәләләринә һәср олунмушдур.

Тәләбә елми-тәдгигат ишинин маһијјәтчә формалары, дилчиликдән курс вә диплом ишләринин мәгсәди, мөвзулары, мөһтәвасы, тәшкили вә с. мәсәләләри шәрһин сырф нәзәри характер дашыјыр. Бурада проф. А. Гурбанов курс вә диплом ишләринин јазылмасында тәдгигат методларындан истифадә, хүсуси семинар вә хүсуси курсларын тәдрис-тәдгигат ишләри илә әлагәләндирилмәси, тәләбәләри елми-тәдгигат ишинә чәлб етмәјин мүхтәлиф јоллары, тәләбә елми-тәдгигат ишинин мәрһәләләри вә с. мәсәләләрә аид оријинал фикирләр, мүлаһизәләр, принсипләр ирәли сүрүр.

«Дилчиликдән курс вә диплом ишләринин һазырланмасы методикасына» һәср олунан бөлмә сырф методик характер дашыјыр. Бурада мүәллифин узуниллик али мәктәб тәчрүбәси вә мүшаһидәләри әсасында курс вә диплом ишләринә даир мөвзу сечмәјин, план тәртиб етмәјин, мөвзу илә әлагәдар елми мәнбәләр үзәриндә ишләмәјин, фактик материал топламағын, топланмыш материалы системләшдирмәјин сәмәрәли методик јолларыны көстәрир.

Мә'лумдур ки, курс вә диплом ишләринә рә'ј верилмәси, онларын мүдафиә формалары методик әдәбијјатда мүбаһисәли мәсәләләрдәндир. Китабда бу мәсәләләри ајдынлашдырычы шәрһинә кениш јер верилмишдир.

Китабын практик характер дашыјан икинчи һиссәсиндә дилчиликдән курс вә диплом ишләринә даир тәхмини мөвзулар әһатә едилмишдир. Һәмин мөвзулар мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин фонетикасы, лексикологијасы, ономалокијасы, семасиолокијасы, фразеолокијасы, дериватолокијасы, морфолокијасы, синтаксиси, орфографијасы, орфоепијасы кими саһәләри әһатә едир. Диплом ишләринин мөвзулары, курс иши мөвзуларындан характеринә көрә фәргләнир. Белә ки, бунларда үмумиләшдирмәләрә хүсуси үстүнлүк верилмишдир. Мәсәлән, «Азәрбајчан дилчилијиндә фонетика мәсәләләри», «Азәрбајчан дилчилијиндә семасиолокија проблемләри» кими мөвзуларын диплом иши үчүн верилмәси мәгсәдәујғундур. Белә һалда тәләбәнин һәмин мөвзуларла бағлы билији һәртәрәфли үзә чыхыр.

Китабда верилмиш «Әдәбијјат» һиссәсиндә дә бир оријиналлыг нәзәрә чарпыр. Бурада дилчилик әдәбијјаты үмуми, дағыныг шәкилдә дејил, мүәјјән системлә, ајры-ајры саһәләр үзрә верилмишдир; јә'ни әдәбијјатын бир һиссәси үмуми дилчилик фәнләри, дикәр гисми исә хүсуси дилчилик—Азәрбајчан дилчилији фәнләри илә әлагәләндирилмишдир.

«Дилчиликдән курс вә диплом ишләри» әсәри курс вә диплом ишләри рәһбәрләринә, еләчә дә тәдгигатчы тәләбәләрә истигамәт вермәк үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Лакин о, тәдгигатчы мүәллимләр үчүн дә чох фајдалыдыр.

Аллаһверди ҺАЧЫЈЕВ,
Әзиз ӘМРАҺОВ,
филолокија елмләри намизәдләри.

●

Хәбәрләр, мә'луматлар

ШУШАДА ВАГИФ ПОЕЗИЈА КҮНЛӘРИ

Һәр ил ијун ајынын сон һәфтәсиндә Шуша әсл бајрам тәнтәнәси ичәрисиндә олур. Әсасы 1982-чи илдә гојулан Вагиф поезија күнләринә кәләнләр исә нә дә'вәт көзләјир, нә дә чағырыш. Чыдыр дүзүнә һамы бир мәрам, бир мәгсәдлә кәлир: Бөјүк Молла Пәнаһ Вагифин ше'рләринин истисинә гызынмаға. Поезија күнләриндә иштирак етмәјә кәлән гонаглар вә шушалылар һәр ил бир јенилијин шаһиди олурлар.

Х. Н. Натәванын, Ү. Һачыбәјовун, Бүлбүлүн абидәләрини зијарәт едән гонаглар әввәлчә вахтилә М. П. Вагифин дәрс дедији мәдрәсәнин гаршысына топлашырлар. Бурада «Мәрасимләр еви»нин ачылышы олур. Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын катиби, «Азәрбајчан» журналынын редактору Чабир Новруз гырмызы ленти кәсир. Гонаглар ичәри дахил олурлар. Бурада онлара абидәнин бәрпасы барәдә әтрафлы мә'лумат верилир. Бајрам иштиракчылары М. П. Вагифин мәгбәрәси гаршысында күләмчәк дәстәләри илә гаршыланырлар.

Вагиф поезија бајрамыны кириш сөзү илә Азәрбајчан КП Шуша Рајон Комитәсинин биринчи катиби Н. Ә. Һачыјев јолдаш ачыр. Сөз шаир Чабир Новруза верилир. О дејир:

Нечә илдир Азәрбајчанын һәм чоғрафи, һәм дә мә'нәви мә'нада ән уча нөгтәләриндән бириндә, мәдәнијјәтимизин гәдим вә әдәби мәркәзләриндән олан, бабаларымызын дили илә десәк, көһнә шам Шуша галасында вә мә'рифәт, сәнәт јурду Гарабағда Вагиф ады илә бағлы ше'р бајрамы кечиририк. Нечә илдир ки, бир ил әнә олараг ијул ајынын ахырынчы һәфтәсиндә тарихләрин сәдагәти Чыдыр дүзүнә—елимизин сәнәткарымыз Вагифин һүзуруна топлашыр, биз шаирләр зијарәт едиб она ше'р охујур, мәзарынын өнүндә еһтирам вә мәһәббәтлә баш әјирик.

Гафгазда, һәлә дә бүтүн өлкәдә шаирләрә учалдылан ән әзәмәтли абидәләрдән бири олан Вагиф мәгбәрәсинин өнүндә дурмаг, Шушаја халга-галха зәрифлик вә мүдриклик мүчәссимәси хан гызы Натәванын доғма нәфәсини дујмаг, әфсанәви Иса булағынын зүмзүмәсинә гулаг асмаг, улу торпағымыз Гарабағы сејр етмәк, әзиз шушалыларла тәмасда олмаг, әрдә, о уча мәмләкәтдә достлуғун, гардашлығын күчүнү бир даһа һисс етмәк инсана руһ, ганад верир, онун гәлбинин бүтүн телләрини еһтизаза кәтирир.

Вагиф ше'р бајрамы илдә бир дәфә олур. Бунун бүнөврәси Вагифин мәһәбк вә әзәмәтли мәгбәрәси ачылан күн—14 јанвар 1982-чи илдә гојулду. О тарихи күнүн иштиракчыларындан бири дә мән идим. Шушаја сакит гушбашы, сон дәрәчә шәффаф гар јағырды. Мәгбәрәнин ачылышына кәлән минләрлә адамын үсту-башы ағаппаг ағармыш-

Scanned with MOBILE SCANNER

ды. Гочаны чавандан, аһылы чаһылдан ајырмаг гејри-мүмкүндү. Лакин нә көјдән күр, нә арамсыз төкүлән сојуг гар, нә дә Шуша дағларынын шахтасы, сојугу адама азча да олсун тә'сир етмирди. Чүнки биз өз одлу-аловлу сәтирләри илә галбимизи исидирән, вәтәндаш һәрарәтли бир сәнәткарын, улу бабамыз Вагифин сәчдәсинә кәлмишдик. О гарлы-шахталы күндә, о әзәмәтли мәгбәрә өнүндә дурдуғум вахтда мәнә елә кәлирди ки, нәинки саатларла, һәтта күнләрлә бах, елә белә, бу гар јаға-јаға Вагифин һүзурунда дурсан, онун кешијини чәксән, бу чүр сојугда сәнә һеч нә олмаз, әксинә, гәһрәман әчдадынын кешијини чәкә-чәкә сән мәтинләшәр, мөһкәмләнәр, бах, елә башы көјләрә диранән бу мәгбәрә кими өзүн дә әбәдиләшәрсән. Бир дә ону дүшүнүрдүм ки, Вагиф дүнја дурдугча, Азәрбајчан торпағы халгы јашадыгча бәргәрардыр, чанлыдыр, һәмишәјашардыр. Һәм дә фикирләширдим ки, Вагиф тәкчә бајрамдан-бајрама, јубилејдән-јубилејә хатырланан шаирләрдән дејилдир. Онун поезијасы илә көрүш һәмишә мә'нәви тәнтәнә, севинч, дахили зәнкинләшмәдир.

Нијә биз Вагифи бу гәдәр дәрин мәһәббәтлә севирик; нијә онун сәтирләрини чох-чох адлары, шөһрәтләри силиб-сүпүрән, архивләрә тулладан заман солдуруб саралда билмир; нијә халгымыз, партијамыз, дөвләтимиз Вагифин әдәби ирсини бу гәдәр јүксәк гијмәтләндирир, адыны әбәдиләшдирир, шәрәфинә белә мөһтәшәм мәгбәрә учалдыр, ады илә бағлы поезија тәнтәнәләри кечирир? Бунун сәбәби Вагиф сәнәтинин даими мүасирлији вә халгилијиндәдир. О, бүтүн чаны, руһу, ганы илә Азәрбајчан шаири олмуш, јеканә илаһи гүввәни—булаг сују кими тәмиз, ана сүдү кими мүгәддәс ана дилимизи учалтмыш, она баш әјмишдир. Шаир өмрүнү доғма дилинин чичәкләнмәсинә, зәнкинләшмәсинә, сафлашмасына һәср етмиш, бу јолда тарихи рол ојнамышдыр. Вагиф о шаирләрдән, сөз усталарындан олмушдур ки, өз дилини бәјәнмәјәнләрә, онун гүввәсинә инанмајанлара, она һәгарәтлә бахапларa, әрәб вә фарс тә'сириндә јазанлара Азәрбајчан дилинин дүнјанын ән гүдрәтли, ән гәдим вә ән ҹәзкар дилләриндән бири олдуғуну сүбут етмишдир:

Хумар-хумар бахмаг көз
гајдасыдыр.
Лаләтәк гызармаг үз гајдасыдыр.
Пәришанлыг зүлфүн өз гајдасыдыр,
Нә бади-сәбадан, нә шанәдәндир.

Вагиф ону да өз јарадычылығы илә бир даһа сүбут етмишдир ки, бәшәр зәкасынын елә чәтин вә мүрәккәб фикирләри јохдур ки, Азәрбајчан дилиндә ифадәсини, јүксәк бәдии һәллини тапмасын. Дөврүн, заманәнин, јашадығы әсрин, үмумијјәтлә, һәјатын дәрин гатларыны ачан, Азәрбајчан поезијасынын тәкраролунмаз нүмунәләриндән бири олан «Көрмәдим» ше'рини хатырлајын.

Вагиф халглар достлуғунун, милләтләр бирлијинин, бејнәлмиләллијин нәғмәкары иди. О, әсрләрлә гоншу, үрәји, чаны бир олан Азәрбајчан, ермәни, күрчү халгларынын гәдим вә сарсылмаз достлуғуну тәрәннүм етмиш вә алгышламышдыр...

Сон дәрәчә рәмзи вә ганунаујғун һалдыр ки, бөјүк шаир мәһз Гарабағда, достлуг вә гардашлыг дијарында ујујур. Бурада узун илләрдир ки, үрәји, дилә̆ји, әмәји, истәји бир олан Азәрбајчан вә ермәни халглары үрәк-үрәјә, чијин-чијинә чалышыр, ишләјир, гуруб-јарадырлар. Бу нәғмәкар вә шаиранә торпагда һәмишә олдуғу кими, јенә дә сөз усталары јазыб-јарадырлар. Онлар өз әсәрләри илә Гарабағы шөһрәтләндирир, достлуғу, гардашлығы тәрәннүм едирләр. Онларын иши, әмәји, достлуғу, јарадычылығы Вагифин хатирәсинә ән көзәл абидәдир.

Ахырда шаирләр, Шушада фәалијјәт көстәрән «Вагиф чешмәси» әдәби бирлијинин үзвләри чыхыш етдиләр.

1985-чи ИЛДӘ «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МАТЕРИАЛЛАР

	№	сәһ.
Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсиндә		
М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 175 иллији һаггында	3	3
Баш мәгалә		
Микајылов Ш. — Мәктәб ислаһаты вә әдәбијјат тәдриси саһәсиндә гаршыда дуран вәзифәләр	3	4
Халилов Г. — В. И. Ленин сәнәт вә сәнәткар һаггында	2	8
Методика вә иш тәчрүбәси		
Абдуллајев Н. — Фе'л тәдрисиндә орфоепик мәсәләләр	3	14
Агајев М. — Шакирдләрин ингилаби вә дөјүш ән'әнәләри әсасында тәрбијәси	2	9
Асланов В. — Фе'лләрин чохмә'налылығы үзәриндә иш	2	20
Бағыров А. — Вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин ашыланмасы тәчрүбәсиндән	2	18
Бағырова К. — Фонетика илә әлагәдар терминләрин өјрәдилмәсинә даир	3	18
Баһарлы М. — Јарадычылыг тәшәббүсүндә	3	50
Гәндијев С. — Шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндән истифадә јоллары	3	38
Гулијев Т. — Әруз вәзни һаггында биликләрин верилмәси	1	24
Гурбанов В. — Табели мүрәккәб чүмләләрин тәдриси просесиндә сөз бирләшмәләринә даир билик вә бачарыглардан истифадә	3	20
Әлизадә Һ. — Демографик амилләрин негатив тә'сирләринин арадан галдырылмасында әдәбијјат дәрсләринин имканлары	1	16
Әлијева Ч. — Шакирд јазыларындакы тәкрарла әлагәдар нитг сәһвләри һаггында	3	47
Әмиров М. — Әдәбијјат дәрсләриндә һүгуги мәзмунлу мөвзуларын тәдриси тәчрүбәсиндән	2	14
Әфәндизадә Ә. — Мәктәб ислаһаты бахымындан Азәрбајчан дили тә'лими мәзмунунун тәкмилләшдирилмәси мәсәләләри	1	3
Әфәндизадә Ә., Һәсәнова Е. — Зәрф һаггында анлајышларын формалашдырылмасына даир	3	9
Әһмәдова А. — С. Рүстәмин «Гафурун галбы» поемасынын тәдриси тәчрүбәсиндән	3	36
Исмајылова М. — «Хәнчәр» һекајәсинин өјрәдилмәсинә даир	2	24
Казымов М. — Имла вә ифадә јазыларын апарылмасында техники васитәләрдән истифадә	2	12
Кәлбәлијев Ә. — Шакирдләрин әмәли јазы бачарыгларынын инкишаф етдирилмәсинә даир	1	10
Мәммәдов А. — Хүсуси-интернат мәктәбләрдә шакирдләрин лүғәт еһтијатынын бә'зи хүсусијјәтләри	3	41
Мирзәјева А., Хачатурјан Л. — Вилјам Шекспир вә онун «Һамлет» әсәринин тәдриси	3	30
Пиријева Ә. — Шакирдләрдә елми дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасына даир	3	44
Шүкүров Ф. — Инша јазылара һазырлыг тәчрүбәсиндән	1	20
Һүсејнова С. — Нитг инкишафында бәдии материал үзәриндә тәһлилдән истифадә һаггында	3	25
Чавадов Ә. — Исмин һалланмасына аид анлајышларын формалашдырылмасы	3	29
Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси		
Абдуллајева Һ. — Иш тәчрүбәмдән бә'зи гејдләр	1	20
Бабајева Т. — Нитг инкишафы үзрә ишдә сәсләндирилмиш мәтнләрдән истифадә	3	55
Мәммәдова Н. — Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили кабинетинин тәшкили тәчрүбәсиндән	1	28
Редаксијанын почтундан		
Мүәллимләр јазырлар	2	23

Scanned with MOBILE SCANNER

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш

Бәкирова А. — Әдәбијјат вә синифдәнхарич тәдбирләрдә шакирдләрин естетик тәрбијәсинин инкишаф етдирилмәси . . . 1 37
Һачыјев А. — Әдәбијјат дәрнәјинин ишини нечә тәшкил едирәм 3 57

Ч. Вәлиханов — 150

К. Тарвердијева — Бөјүк алим вә јазычы 2 45

С. Ә. Ширвани — 150

Һ. Әскәров — Бөјүк сәнәткар 1 31

Ү. Һачыбәјов — 100

Гулијева Л. — Ү. Һачыбәјовун јарадычылығында әнә'нә вә новаторлуг проблеми 3 58

Нәзәри гејдләр

Абдуллајев Ә. — Предикативләр һаггында 2 37
Балајева В., Һәтәмова С. — А. Сәһһәтин ушаг ше'рләри һаггында 3 63
Гијасбәјли М. — Зәрф вә сифәт тәдрисинин бә'зи нәзәри мәсәләләри 2 40
Гулијев Э. — Бир шәкилчи һаггында 1 44
Әлијев Н. — С. Әһмәдлинин әсәрләриндә кәнд адамларынын тәсвири 1 48
Кәримов Л. — Дилимизин лүғәт зәнкинлијинин өјрәдилмәсинә даир 3 66
Мәммәдов А. — Сабир Балаханы мәктәбиндә 1 40
Сејидова М. — Әвәзликләр лексик ваһидләр кими . . . 2 43
Һачыјев Т. — Һәсәноғлудан Сәмәд Вурғуна гәдәр . . . 2 32
Чәфәрли Ә. — Бә'зи лексик архаизмләр һаггында . . . 1 45

Көркәмли елм хадимләримиз

Нәбијев Б. — Мәммәд Чәфәр Чәфәров 1 51

Гәләбә — 40

Исмиханов М. — Һәјат сынагларында бәркијән өмүр . . . 2 54
Новрузов К. — Һәмишә он чәбһәдә 1 56

Рә'јләр, мүлаһизәләр

Гурбанов Н. — Тәкмилләшдирилмиш әдәбијјат програмы вә дәрсликләр һаггында 1 61
Әсәдов Н. — IX синфин «Әдәбијјат» дәрслији һаггында мүлаһизәләрим 2 51
Мәгсудов Е. — Азәрбајчан дили дәрсликләри һаггында гејдләр 1 64
Садыгов Ә. — VII—VIII синифләрин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә лингвистик мә'луматларын дәгигләшдирилмәсинә даир . 2 49
Һәсәнов М. — Фе'лин тә'рифи һаггында 1 59

Тәнгид вә библиографија

Әлијев С. — Шакирдләр үчүн вәсаит 1 66

Сизин китаб рәфиниз үчүн

Һәсәнов Е. — «Азәрбајчан дили дәрсләринин практик истигамәтинин гүввәтләндирилмәси» 1 68

Рәсми шө'бә

Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары 2 57

Хәбәрләр, мә'луматлар

Поладова З. — Азәрбајчан дилчиләринин елми-методик мәчлиси 1 70
Поладова З. — Тәләбә охучуларла көрүш 2 65

Консултасија

Рус мәктәбләринин VI—X синифләриндә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы 2 66
Суаллара чаваб 3 68

Баш редактор: Зәһра ӘЛИЈЕВА.

Редактор: Ә. Әфәндизадә.

Редаксија һеј'әти: Ә. Абдуллајев, А. Бабајев, А. Гурбанов, Ә. Әлијев, Р. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, Ш. Микајылов, Б. Нәбијев, Ө. Рәһимова, А. Таһмасиб.

Техники редактор вә корректор: Сәријјә Новруз гызы.

Јығылмаға верилмиш: 14.10.85. Чапа имзаланмыш: 14.02.86. Кағыз форматы: 70×108¹/₁₆ = 2,25 кағыз вәрәги. Кағыз: тип. № 2. Шрифт дести: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,0 учот нәшр. вәрәги. ФГ 11105. Сифариш 10673. Тираж 14112.

Редаксијанын үнваны: 370000. Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58.
Телефонлар: 93-13-45, 32-37-33.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјаты.

Scanned with MOBILE SCANNER